

Ε΄

ΒΑΣΗ ΚΑΙ ΕΠΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑ

Από την φιλοσοφία στην επιστήμη

Ο Μάρξ το 1844 ανέλυε την «άποξένωση». Το 1845 με τον Ένγκελς αΐφνης την χλευάζουν: «Η “άποξένωση”, για να παραμείνουμε κατανοητοί στους φιλοσόφους», λένε σχετλιαστικά.¹ Τότε, έναν χρόνο πριν, ανέλυε τον άνθρωπο ως *Gattungswesen*, *γενολογικό όν*, επειδή το ανθρώπινο άτομο δεν μένει εγκλωβισμένο στον ζωολογικό του ρόλο (ήτοι δεν έχει ένστικτο), άρα ένσαρκώνει όλο το γένος και αντιμετωπίζει όλη την φύση ως ύλικό για την δική του επιβίωση. Και θεωρούσε ότι είναι νόμιμο να λέμε ότι το ανθρώπινο γένος παράγει τον έαυτό του δια τών ατόμων. Αυτή μάλιστα ή «αυτοδημιουργία του ανθρώπου» θεωρούσε ότι είναι κάτι που αντιλήφθηκε πρώτος ο Έγκελς και τον έπαινούσε διότι έτσι υπερέβαινε την ιδεοκρατία στρεφόμενος στον «ένεργα πραγματικό άνθρωπο».

Το μεγαλειώδες στην έγγελιανή *Φαινομενολογία* και στο τελικό της αποτέλεσμα –την διαλεκτική της άρνητικότητας ως της κινητήριας και παραγωγικής αρχής– είναι λοιπόν μια φορά ότι ο Έγκελς συλλαμβάνει την αυτοδημιουργία του ανθρώπου (*Selbsterzeugung des Menschen*) ως διαδικασία, [δηλαδή] ως άλλοτρίωση και ως άρση της άλλοτρίωσης αυτής· συνεπώς ότι συλλαμβάνει την ουσία της *έργασίας* και συλλαμβάνει έννοιολογικά τον αντικειμενικά ύπαρκτο άνθρωπο, τον άληθινό καθ’ ότι ένεργα πραγματικό άνθρωπο, ως αποτέλεσμα της *ίδιαις του της έργασίας*.²

Τώρα κατηγορεί μια ανάγνωση της ιστορίας που θα μιλούσε για «αυτοδημιουργία του γένους» (*Selbsterzeugung der Gattung*) ως «θεωρητική-ιδεαλιστική, πάει να πει φανταστική» αντίληψη, που αντιμετωπίζει ψευδώς την «κοινωνία ως ύποκειμενο».³ Ωστόσο ή «διαλεκτική της άρνητικότητας» μπορούμε να πούμε ότι παραμένει στο επίκεντρο της μεθοδολογίας του. Αυτό θα προσπαθήσω πάντως να δείξω εδώ.

Υπάρχουν διάφορες έρμηνείες της άλλαγής που εγκαινιάζει ή *Γερμανική ιδεολογία* –πάντως από εδώ και έμπρός ύποτιμάται ή φιλοσοφία, άποφεύγονται οί φιλοσοφικές λέξεις. Μόνη σημαντική εξαίρεση είναι ή περιγραφή του κεφαλαίου στο *Κεφάλαιο* ως οίονει *ύποκειμένου* (*übergreifendes Subjekt*) ή *ουσίας* (*prozessierende, sich selbst bewegende Substanz*).⁴ Πλήν αυτή ή χρήση είναι *κριτική*, έννοει ότι το κεφάλαιο αυτονομεΐται στην πράξη από τὰ άτομα *όπως* αυτονομοΐνται στην φιλοσοφία ή *ουσία* ή το *ύπερβατολογικό έγώ* από την έμπειρία. Αναφέρεται εδώ στην μέν ουσία με την έννοια του Θεού, της *προϋπόθεσης τών όντων*, που έχει στον δημοκράτη Σπινόζα ή τον ρωμαντικό άντεπαναστάτη Σέλλινγκ (*F.W.J. Schelling, 1775-1854*), συνεργάτη και

ἔπειτα ἐχθρὸ τοῦ Ἑγελου, στὸ δὲ ὑπερβατολογικὸ ἐγὼ (ὑποκείμενο) μὲ τὴν ἔννοια τῆς *προϋπόθεσης τῆς γνώσης*, πού ἔχει στὸν ρεπουμπλικανὸ Κάντ ἢ τὸν ἐπαναστάτη καὶ μετέπειτα ἐθνικιστὴ Φίχτε (J.G. Fichte, 1762-1814).

Ἡ φιλοσοφικὴ ἐννοιολογία ἀναφέρεται συνεπῶς ὡς κάτι τὸ αὐτονοήτως ψευδές, τὸ ὁποῖο καταδικάζει ὡς ψευδὴ καὶ μιὰ πραγματικότητα (ὅπως εἶναι τὸ κεφάλαιο) πού τυχὸν συμπεριφέρεται μὲ ἀνάλογο τρόπο. Μᾶς λέει ὅτι εἶναι μὲν λάθος μιὰ κοινωνικὴ συνάφεια νὰ μετατρέπεται σὲ οὐσία ἢ σὲ ὑποκείμενο *ὑπερβατικὸ* πρὸς τὴν ἐμπειρικὴ πραγματικότητα, ἀλλὰ *δυστυχῶς αὐτὸ συμβαίνει* στὴν ἐμπειρικὴ πραγματικότητα.

Σίγουρα ἡ φιλοσοφία ὑποβιβάζεται ἐναντι τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητας καὶ τῆς ἐπιστήμης, ὡς μελέτης τῆς πραγματικότητας αὐτῆς. Ὡς πρὸς τὴν ἐμπειρία, εὐκόλα παρατηρεῖ κανεὶς μιὰ μεγάλη σταθερότητα τοῦ μαρξικοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐννοιολογικὴ συγκρότηση, ὅπου ἀλλάζει μόνον καὶ μόνον ὁ πλοῦτος τῆς ἐμπειρικῆς τεκμηρίωσης. Π.χ., ὅταν τὸ 1844 ἀνέλυε τὴν «ἀποξένωση», ἔλεγε πὼς ὅλες οἱ ἔννοιες τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας μποροῦν νὰ ἐξαχθοῦν ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῆς «ἀποξενωμένης ἐργασίας». ⁵ Ἀπὸ μιὰν ἄποψη, τὸ 1867, καὶ στὸ *Κεφάλαιο*, πέραν τῆς πρώτης ὑποδιαίρεσης γιὰ τὸ ἐμπόρευμα καὶ τὸ χρῆμα, ἐξάγονται (καὶ διορθώνονται) οἱ ἔννοιες τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας μὲ ἀφετηρία τὸν *χωρισμὸ τοῦ παραγωγοῦ ἀπὸ τὰ μέσα παραγωγῆς*, δηλαδὴ ἀπὸ αὐτὸ πού ἐξέφραζε ἡ «ἀποξενωμένη ἐργασία» μὲ πῖο «φιλοσοφικοῦς» ὄρους. Παράγει ὡς λογικὴ ἀπόρροια τοῦ χωρισμοῦ αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος ὑποχρεώνει τὸν ἐργαζόμενο νὰ πουλᾷ τὴν δύναμη ἐργασίας του, τὴν *κεφαλαιοκρατία* τὴν ἴδια, δηλαδὴ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα πού κατὰ τ' ἄλλα θέλει νὰ μελετήσῃ ἐμπειρικᾶ. Ὅχι μόνον συνεχίζει νὰ ἐπιλέγει ὡς ἀφετηρία τὴν ἀλλοτριωμένη ἐργασία (μὲ ἄλλο ὄνομα), διατηρεῖ καὶ ὡς μέθοδο τὴν ἀνάλυση καὶ ἀνακατασκευὴ ἐννοιῶν. Αὐτὴ ἡ μέθοδος εἶναι ὅμως *φιλοσοφικὴ!* Ἀπλῶς τὸ *ἔργο συνδράζει τὴν ἐννοιολογικὴ ἀνακατασκευὴ μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐπιβεβαίωση*. Εἶναι μιὰ μεγάλη ἐναλλαγὴ τῶν δύο αὐτῶν στιγμῶν, τῆς ἀνακατασκευῆς ἐννοιῶν καὶ τοῦ ἱστορικοῦ ἐλέγχου τους.

Ἔχουμε λοιπὸν ἄραγε, ὅπως λέει ὁ Ἀλτουσσέρ, *μετάβαση ἀπὸ τὴν φιλοσοφία στὴν ἐπιστήμη*, «ἐπιστημολογικὴ τομὴ», ἀνάδυση τῆς ἱστορίας ὡς νέας «ἠπείρου» στὸν χῶρο τῶν ἐπιστημῶν; ⁶ Ἡ ἀπάντηση πού θὰ προτείνω εἶναι: Ναί, ἐάν ὅμως ἡ νέα αὐτὴ ἐπιστημονικότητα ἰδωθεῖ ὡς ὑπαγόμενη σὲ *φιλοσοφικὰ κριτήρια ἐπιστημονικότητας*, τὰ ὁποῖα εἶναι ἐγγελιανοῦ τύπου, ἢτοι ἀφοροῦν τὴν «διαλεκτικὴ τῆς ἀρνητικότητας».

Ἡ ἐγκατάλειψη τῆς λέξης «φιλοσοφία» καὶ τῶν ἐννοιῶν πού φέρουν ἐμφανῆ τὴν σφραγίδα τῆς δὲν σημαίνει ὅτι παύει νὰ ὑπάρχει ἐδῶ φιλοσοφικὴ σκέψη. Ἡ ἀπόρριψη «τῆς» φιλοσοφίας συνεχίζει ἄλλωστε νὰ εἶναι μιὰ *κριτικὴ στὴν ὑπερβατικότητα*: Ἐφ' ὅσον τὸ κεφάλαιο ἐμφανίζεται ὡς ὑπερβατικὸ πρὸς τὰ ἄτομα, περιγράφεται κριτικᾶ ὡς χωριστὸ ὑποκείμενο ἢ οὐσία. Ἡ φιλοσοφία ἡ ἴδια ἀπορρίπτεται πρωτίστως ἐπειδὴ ὑποθέτει τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ὑπερβατικοῦ ὄντος, τοῦ «πνεύματος» ἢ τῆς «ιδέας», γι' αὐτὸ ἀπορρίπτεται μᾶλλον εἰδικᾶ ἢ πνευματοκρατικὴ ἢ ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία, παρὰ ἢ ὑλιστικὴ. Ἡ δὲ κριτικὴ τῆς ὑπερβατικότητας εἶναι ἓνα *φιλοσοφικὸ ἐπιχείρημα*, πού ὡς τέτοιο ἀνασκευάζει ὅχι *κάθε* φιλοσοφία, μόνον ὅποιες μετέχουν τοῦ ὑπερβατικοῦ σχήματος. Φιλοσοφίες πού δὲν ἔχουν ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ αὐτὸ τὸν θεολογικὸ τρόπο σκέψης, ἀκόμα κι ἂν νομίζουν ὅτι εἶναι ὑλιστικές, ἀπορρίπτονται. Ἐπιπλέον, αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα ἰσχύει, γιὰ τὸν Μάρξ καὶ τὸν Ἑνγκελς, καὶ ἐνάντια σὲ μορφὲς *ἐπιστήμης*, ὅπως θὰ τὸ δοῦμε στὴν *Γερμανικὴ ἰδεολογία*, ἄρα τὸ ἀντιὑπερβατικὸ ἐπιχείρημα ὄχι μόνον δὲν βγάζει σκάρτη *ὄλη* τὴν φιλοσοφία, δὲν βγάζει κἂν ἔγκυρη *ὄλη* τὴν ἐπιστήμη. Ἔτσι δὲν χωρίζει τὴν ἐπιστήμη ἀπὸ τὴν φιλοσοφία ὅσο μᾶλλον τὴν *καλὴ* ἐπιστήμη καὶ φιλοσοφία ἀπὸ τὶς *κακές*. Ἄρα ἡ φιλοσοφία κι ἡ ἐπιστήμη μᾶλλον δὲν ἀποτελοῦν δίλημμα, κι ἂς ἐμφανίζεται ἔτσι ἡ σχέση τους ἀπὸ τὴν *Γερμανικὴ ἰδεολογία* καὶ πέρα.

Ἡ φιλοσοφία σχετικοποιεῖται, ἐπειδὴ ἀνάγεται στοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους οἱ ἄνθρωποι ἀντιλαμβάνονται τὴν πραγματικὴ τους κατάσταση. Ἡ φιλοσοφία γινόταν, ὡστόσο, καὶ πρὶν ἀντιληπτὴ ὡς ἓνα ἀκόμα *κοινωνικὸ σύμπτωμα*, ὅπως ἐδῶ. Ἡ ἀποστασιοποίηση ἀπὸ αὐτὴν ποὺ συντελεῖται τώρα εἶναι ὅμως βαθύτερη, δὲν ἀφορᾷ μόνο τὴν ἔνταξη τῆς φιλοσοφίας στὰ ἀντικείμενα μιᾶς ἐπιστήμης τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ ἰδεοκρατικές ἐπιλογές ἐνδιάθετες στὴν μέχρι τώρα φιλοσοφικὴ στάση ὡς τέτοια, εἴτε εἶναι ἰδεαλιστικὴ εἴτε ὑλιστικὴ, ἀφοῦ ἀπαντοῦν στὸν ἰδεοκράτη Ἔγκελο ἀλλὰ καὶ στὸν ὑλιστὴ Φόουερμπαχ, στὴν κριτικὴ τοῦ ὁποίου εἶναι τύποις ἀφιερωμένο τὸ σημαντικό α' κεφάλαιο τοῦ ἔργου: «Φόουερμπαχ. Ἀντίθεση ὑλιστικῆς καὶ ἰδεαλιστικῆς ἔπονης».

Ἀσκεῖται τώρα κριτικὴ στὴν φιλοσοφία ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ ἡ ἴδια ἀντίθεση ἐμφανίζεται τώρα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐπιστήμης. Οἱ γερμανοὶ δὲν ἔχουν καλοὺς ἱστορικούς, λένε οἱ δύο γερμανοὶ φίλοι, διότι οἱ ἱστορικοὶ αὐτοὶ δὲν ἐξετάζουν ποιές εἶναι οἱ ὑλικές προϋποθέσεις τῶν πνευματικῶν μορφωμάτων.⁷ Ἔχουμε λοιπὸν μιὰ διάκριση τῶν ἐπιστημονικῶν λόγων σὲ ὑλιστικούς ἢ ἀληθῶς ἐπιστημονικούς καὶ σὲ ἰδεαλιστικούς ἢ ψευδῶς ἐπιστημονικούς, ποὺ εἶναι *φιλοσοφική*. Ἡ ἐπιστὴμη ἀντλεῖ κριτήρια γιὰ νὰ διακρίνει τὸν ἑαυτὸ της σὲ ἀληθὴ καὶ ψευδὴ ἐκδοχὴ ἀπὸ ἓναν κριτικὸ ἀναλογισμὸ τῶν ἀρχῶν της, ἀναλογισμὸς ποὺ εἶναι φιλοσοφικός, εἴτε τὸν κάμνουν ἐπαγγελματίες φιλόσοφοι εἴτε ὄχι.

Τὸ φιλοσοφικὸ ποιὸν τοῦ ἐγχειρήματος φαίνεται κυρίως ἀπὸ μία θέση ποὺ κάμνει ἐδῶ τὴν πρώτη της ἐμφάνιση καὶ θὰ ὀνομασθεῖ ἀργότερα *ἡ θέση περὶ βάσεως καὶ ἐποικοδομήματος*. Τὰ ἀνθρώπινα φαινόμενα, λένε ὁ Ἔγκελς καὶ ὁ Μάρξ, τὰ ὡς τώρα «βαθεῖα φιλοσοφικὰ προβλήματα», ἐμφανίζονται ἀπλὰ καὶ εὐεξήγητα, ἀν ἀναχθοῦν στοὺς ὑλικούς ὅρους τους, γιὰ τὴν ἔτσι ἀνάγονται σὲ ἓνα ἐμπειρικὸ γεγονός.⁸ Ἀντὶ ν' ἀναζητοῦμε τὴν λύση τῶν θεωρητικῶν προβλημάτων μόνο στὴν θεωρία, καλὸ εἶναι νὰ βλέπουμε ποιά λύση τους προκύπτει στὴν *πράξη*, μᾶς ἔλεγε ὁ Μάρξ. Τώρα γίνεται σαφές γιὰ ποιὸν λόγο ὑποστηρίζει κάτι τέτοιο. Ὑποθέτει ὅτι ὅλα –ἢ μᾶλλον πολλὰ– τέτοια προβλήματα εἶναι μόνο *θεωρητικὲς ἐκφράσεις ἐμπειρικῶν γεγονότων*.

Ὑπάρχει θεωρητικὸ θέμα ἀνθρώπινης ἐλευθερίας ἀν οἱ κοινωνικὲς συνθήκες τὴν ἀναιροῦν. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅμως ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶναι ἓνα πλάσμα τῆς φαντασίας τῶν φιλοσόφων. Εἶναι σημαντικό νὰ ὑπογραμμισθεῖ αὐτὴ ἡ ὄψη τοῦ ζητήματος, γιὰ ν' ἀποφευχθοῦν οἱ σχετικὲς παρανοήσεις, ποὺ μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ μιὰ στάση *θετικιστικὴ*, ἐννοώντας μὲ αὐτὸ τὸν ὅρο τὴν ὑπερτίμηση τοῦ προτύπου τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν στὸν χῶρο τῶν κοινωνικῶν, ἰδίως τὴν ὑπερτίμηση τῶν σχέσεων αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος, ὅπως ἐμφανίζεται τὴν ἴδια περίοδο στὸν Ντυρκέμ. Ἐπειδὴ ὁ Μάρξ καταγγέλλει τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα ποὺ εἶχε διακηρύξει ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι τὰ ἀρνεῖται. Ἀπλῶς ὑποστηρίζει ὅτι ὑπάρχει θεωρητικὸ θέμα ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων ἀν οἱ κοινωνικὲς συνθήκες αἴρουν τὴν διακηρυγμένη ἰσχὺ τους, ὅπως ἔδειξε πειστικὰ ὁ ἱστορικὸς τῆς φιλοσοφίας Μπερνάρ Μπουρζουά.⁹

Στὸ ἴδιο αὐτὸ πλαίσιο θὰ προκύψουν δύο γνωστὲς μαρξικὲς θέσεις.

Ἡ μία θέση εἶναι γενικὴ καὶ λέει ὅτι «δὲν καθορίζει ἡ συνείδηση τὴν ζωὴ ἀλλὰ ἡ ζωὴ τὴν συνείδηση».¹⁰ Παραμένει ἐφ' ἑξῆς μιὰ σταθερὰ τοῦ μαρξικοῦ στοχασμοῦ καὶ ἐπαναλαμβάνεται τὸ 1848, στὸ *Μανιφέστο*,¹¹ καὶ τὸ 1859, στὸ *Γιὰ τὴν κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας*, ὅπου ὁ Μάρξ λέει: «Δὲν εἶναι ἡ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων ποὺ προσδιορίζει τὸ εἶναι τους, ἀλλ' ἀντίστροφα τὸ κοινωνικὸ τους εἶναι τὴν συνείδησή τους».¹² Ἡ κλασικὴ κριτικὴ ἐνάντια σὲ αὐτὴ τὴν θέση εἶναι ὅτι, ἀν ἐκληφθεῖ ὑπὸ στενὴ ἔννοια, καταργεῖ τὴν εὐθύνη ποὺ ἔχει ὁ ἄνθρωπος τῶν πράξεών του, τὴν ἠθικὴ. Τέτοια κριτικὴ ἀσκεῖ ὁ νεορθόδοξος φιλόσοφος Στέλιος Ράμφος στὸν Μάρξ.¹³ Ὄντως μπορεῖ πάντα κανεὶς, ἀφ' ὅτου πράξει, νὰ ἐπικαλεσθεῖ ὑποκριτικὰ τὴν ἐξάρτηση τῆς

συνείδησής του από τις συνθήκες. Όπως οι Γερμανοί πού, μετά την ήττα, έλεγαν ότι δεν ήξεραν ότι σφάζονταν άνθρωποι στα στρατόπεδα ή ότι δεν ήξεραν ότι είναι κακό αυτό, γιατί τους είχε επηρεάσει ή προπαγάνδα! Απ' την άλλη, αν υπήρχε, αντίστροφα, πλήρης προσδιορισμός τής ζωής από την συνείδηση, αϊφνης θα δικαιώνονταν αυτοί οι άριστεροεγελιανοί φιλόσοφοι, πού τους χλευάζουν έδω οι Μάρξ και Ένγκελς επειδή νόμιζαν, όπως οι διαφωτιστές στοχαστές του ιη' αιώνα, ότι ή όρθολογική ανασκευή τών προκαταλήψεων –έδω τής θρησκείας– άρκει για ν' αλλάξει ή κοινωνία.

Έχουμε μιá *άντινομία*: Η συνείδηση δεν εξαρτάται πλήρως από τις συνθήκες ούτε οι συνθήκες πλήρως από την συνείδηση. Η λύση του Μάρξ είναι πάλι ή *πράξις*, ως σημείο έπαφής τής δράσης τών συνθηκών επί του ανθρώπου και του ανθρώπου επί τών συνθηκών, ως σημείο δράσης του ανθρώπου επί του έαυτού του δια τής δράσης του επί τών συνθηκών, τó σημείο εκείνο όπου ο άνθρωπος αλλάζει *ό ίδιος τόν έαυτό του*, όπως λέει ή τρίτη *Θέση στον Φόουερμπαχ* με έμφαση στην *έπαναστατική* πράξη:

Η ύλιστική θεωρία περι τής αλλαγής τών συνθηκών και τής παιδείας (Erziehung) [δηλαδή ή θέση σύμφωνα με την όποία ο άνθρωπος αλλάζει μόνον αν αλλάξουν οι συνθήκες και μέσω τής κατάλληλης παιδείας] ξεχνά ότι αναγκαστικά ο άνθρωπος αλλάζει τις συνθήκες και ότι ο εκπαιδευτής πρέπει κι αυτός να εκπαιδευτεί. Αναγκαστικά χωρίζει λοιπόν την κοινωνία σε δύο μέρη, τó ένα εκ τών οποίων τοποθετείται υπεράνω κοινωνίας.

Η σύμπτωση τής αλλαγής τών συνθηκών και τής ανθρώπινης δραστηριότητας, δηλαδή ή αυτοαλλαγή, μπορεί να συλληφθεί και να κατανοηθεί όρθολογικά μόνον ως *έπαναστατική πράξη (Praxis)*.¹⁴

Αυτή ή επίκληση τής *πράξεως* ως λύσης τής θεωρητικής άντινομίας μπορεί, όμως, να άποτυπωθεί θεωρητικά, αλλά μόνον με την χρήση του έγελιανού φιλοσοφικού όρου «διαδικασία». Η διαδικασία εκφράζει στον Έγελο τó πήγαιν' έλα μεταξύ δύο όρων και τών αντίστροφον ύπαγωγών τους, έδω μεταξύ συνθηκών και άτομου, δηλαδή μεταξύ τής ύπαγωγής του άτόμου στις συνθήκες και τών συνθηκών στο άτομο, μιá έναλλαγή πού χαρακτηρίζει την ανθρώπινη πράξη, έφ' όσον όφείλει και να μñ είναι έρμαιο τών συνθηκών και να μñ δρā έρήμην τους. Δεν είναι διόλου τυχαίο ότι αυτή την διατύπωση χρησιμοποιοϋσε ο Γκράμσι, πού έρμήνευε, τó ξέρουμε, τόν μαρξισμό ως «φιλοσοφία» και δñ ως «τής πράξης». Ο Γκράμσι λέει: «Ο άνθρωπος είναι μιá διαδικασία και μάλιστα ή διαδικασία τών πράξεών του». ¹⁵ Πράγμα πού, όπως έλεγε σωστά ο πολωνός μαρξιστής Άνταμ Σάφ (A. Schaff, 1913-2006), έπαναφέρει εκείνη την έννοια τής *αυτοδημιουργίας*,¹⁶ πού έπαινοϋσε ο Μάρξ τó 1844 τόν Έγελο ότι με βάση αυτήν κατάφερε να υπερβεί την ιδεοκρατία, όπως είδαμε.

Η άλλη θέση πού εμφανίζεται στην *Γερμανική ιδεολογία*, θέση ειδικότερη, έξ ίσου όριστική στον Μάρξ, είναι ότι *βάση τής κοινωνίας είναι ή οίκονομία*: αυτή καθορίζει τις ιδέες πού άποτυπώνουν τó δίκαιο, ή θρησκεία, ή τέχνη, ή φιλοσοφία, ή πολιτική:

Η ήθική, θρησκεία, μεταφυσική και υπόλοιπη ιδεολογία, και οι άντίστοιχές τους μορφές συνείδησης δεν διατηροϋν [...] πλέον την έπίφαση τής αυτοτέλειας. Δεν έχουν ιστορία, δεν έχουν ανάπτυξη, παρὰ οι αναπτύσσοντες την ύλική παραγωγή τους και την ύλική τους συναλλαγή άνθρωποι αλλάζουν, μαζί με αυτή την ένεργό πραγματικότητά τους, έπίσης την νόησή τους και τὰ προϊόντα τής νόησής τους.¹⁷

Όταν ένας ιστορικός τής θρησκείας προσπαθεί λοιπόν να εξηγήσει την άνάδυση του χριστιανισμού επικαλούμενος την μεγαλύτερη συνεκτικότητα μιās θρησκείας πού αναφέρεται σε έναν Θεό και όχι σε δώδεκα και βάλε, την ανωτερότητα μιās ήθικης, ή όποία δεν στρέφεται κατά τών πράξεων, όπως έκαμναν οι παραδοσιακές θρησκείες,

περιλαμβανομένου του ιουδαϊσμού, αλλά ελέγχει τις προθέσεις, ὅλ' αὐτὰ εἶναι μάταια διότι ἡ ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου παραγωγῆς ὑλικῶν ἀγαθῶν ἐξηγεῖ τὴν μετάβαση ἀπὸ τὴν μιὰ στὴν ἄλλη θρησκεία. Ἀμέσως τρία πράγματα εἶναι προφανῆ, τὰ ὁποῖα φαίνεται νὰ ὀδηγοῦν πρὸς μιὰ ἐρμηνεία τοῦ σχήματος βάση / ἐποικοδόμημα πού βλέπει τὴν βάση ὡς πλαίσιο δυνατοτήτων μᾶλλον παρὰ ὡς αἰτία ὑπὸ τὴν αὐστηρὴ ἔννοια τοῦ ὄρου.

Πρῶτον, αὐτὸ τὸ σχῆμα ἔχει τὸ καλὸ ὅτι προσγειώνει τὴν μελέτη τοῦ ἀνθρώπου στὴν ὑλικὴ παραγωγή, πού συνιστᾷ σίγουρα ἀναγκαῖο ὄρο ὑπαρξῆς κάθε κοινωνίας: Δὲν θὰ ὑπῆρχε θέμα ὑποκλοπῶν, ἂν δὲν ὑπῆρχαν κινητὰ· θέμα μονοπωλίων, ἂν δὲν ὑπῆρχαν βιομηχανίες· ἡ ἐξουσία τῶν εὐγενῶν δὲν θὰ ἀνατρεπόταν ἀνεπιστρεπτι ἂν δὲν ἀναπτύσσονταν τὸ ἐμπόριο καὶ ἡ βιομηχανία. Ὁ ἀναγκαῖος ὄρος δὲν εἶναι ὅμως ἐπαρκῆς. Γιατί, στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, ὁ χριστιανὸς πατέρας πλήρωνε καὶ ὁ μωαμεθανὸς πληρωνόταν ἀπὸ τὸν γαμπρό, γιὰ νὰ πάρω ἓνα παράδειγμα πού δὲν εἶναι ἀπὸ τὸν Μάρξ; Ὑπῆρχε ἐδῶ κάποια διαφορὰ τρόπου παραγωγῆς; Ὁχι, σὲ αὐτὸ τὸν τρόπο παραγωγῆς ἡ γυναίκα μετατρέπεται ἀπλῶς σὲ πράγμα. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα, εἴτε ὀρίζεται ὡς ἓνα οικονομικὸ βᾶρος πού πληρώνεις γιὰ νὰ τὸ ἀναλάβει ἄλλος, εἴτε ὡς ἓνα ἐμπόρευμα πρὸς πώληση πού σὲ πληρώνουν γιὰ νὰ σοῦ τὸ ἀγοράσουν. Ἔχουμε λοιπὸν ἓναν ὄρο πού ὀρίζει ἓνα πλαίσιο δυνατοτήτων ἐντὸς τοῦ ὁποῖου ἔχουμε, ὅμως, παραλλαγές, μὲ ἐνίοτε ἀντίθετες λύσεις, ἀλλὰ ἐντὸς τοῦ ἴδιου πλαισίου, ὅπως ἐδῶ.

Διότι, δεύτερον, ἡ ἀρχὴ βάση / ἐποικοδόμημα δὲν ἐξηγεῖ τὴν ποικιλία πού στεγάζει ἓνας τρόπος παραγωγῆς: Ἄν δοῦμε τὶς περιγραφὲς φυλῶν μὲ νεολιθικὴ τεχνολογία, ὅπως ὁ Ἐνγκελς στὸ ἔργο του *Ἡ καταγωγὴ τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας καὶ τοῦ κράτους*, τοῦ 1884,¹⁸ ὅπου διάβαζε τὸ ἔργο τοῦ ἀμερικανοῦ ἀνθρωπολόγου Μόργκαν (Lewis H. Morgan, 1818-1881), θὰ δοῦμε ὅτι ὁ ἴδιος τρόπος παραγωγῆς, τὸ κυνήγι καὶ ἡ συλλογὴ καρπῶν, συνυπάρχει μὲ μεγάλη ποικιλία κοινωνικῶν δομῶν: Σὲ μιὰ φυλὴ ὁ ἄντρας δὲν μπορεῖ νὰ παντρευτεῖ τὴν θυγατέρα τοῦ ἀδερφοῦ τῆς μητέρας του, στὴν διπλανὴ πρέπει νὰ τὸ κάμει. Αὐτὴ ἡ ἐξαιρετικὰ διαδεδομένη κριτικὴ εἶναι κεντρικὴ στὸν Καστοριάδη, πού κατηγορεῖ τὸν Μάρξ ὅτι ἔχει ἓνα πρότυπο ἱστορικῆς αἰτιοκρατίας (ντετερμινισμού) ἀντίθετο μὲ τὴν ἴδια του τὴν ἀρχή, ὅτι ἡ ἱστορία εἶναι προῖον τῆς πάλης τῶν τάξεων¹⁹ (τὴν ὁποία θὰ ἐξετάσουμε στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο).

Τρίτον, αὐτὸς ὁ ὄρος δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ ἐξηγήσει ὅ,τι μένει, ἀντιθέτως, σταθερὸ ἀπὸ τὸν ἓναν τρόπο παραγωγῆς στὸν ἄλλο. Κάποιοι βασικοὶ κανόνες ἠθικῆς, πού θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἐκφράζουν τοὺς βασικοὺς ὄρους κοινωνικῆς συνύπαρξης ἐν γένει, διατηροῦνται ἀναλλοίωτοι ἀνὰ τὴν ἱστορία. Ἔτσι ἡ δικαιολογία τῶν Γερμανῶν πού λένε ὅτι δὲν φταῖνε πού ἄφησαν τοὺς δολοφόνους νὰ δροῦν ἀνενόχλητοι μᾶς φαίνεται αἰόλη, γιὰτί ξέρουμε πὼς οἱ βασικὲς ἠθικὲς ἀρχές πού θὰ ἀρκοῦσαν, γιὰ ν' ἀρνηθοῦν τὴν δολοφονία ἀθῶων, μένουν διαχρονικὰ σταθερές, πέρα ἀπὸ προπαγάνδες. Αὐτὴ ἡ ὄψη τοῦ ζητήματος ἔχει ἐκφρασθεῖ ἀπὸ τὸν Μάρξ, ὅταν, τὸ 1844, ἔλεγε πὼς *ἀνέκαθεν* ἡ ἀνθρωπότητα εἶχε ἓνα «ὄνειρο» πού μπορεῖ τώρα νὰ ἐκπληρωθεῖ (κι ἂς φαίνεται ν' ἀποδίδει ἀκόμη ὑπερβολικὴ σημασία στὴν συνειδητοποίηση, στὴν διαφώτιση):

Σύνθημά μας πρέπει λοιπὸν νὰ εἶναι: Μεταρρύθμιση τῆς συνείδησης ὄχι μέσῳ δογμάτων, ἀλλὰ μέσῳ ἀνάλυσης τῆς μυστικιστικῆς, ἀδιαφώτιστης περὶ τοῦ ἑαυτοῦ της συνείδησης, εἴτε ἀνακύπτει θρησκευτικὰ εἴτε καὶ πολιτικά. Θὰ φανεῖ τότε πὼς ὁ κόσμος ἔχει ἀπὸ καιρὸ τὸ ὄνειρο ἐνὸς πράγματος (Sache), τοῦ ὁποῖου πρέπει μόνον ν' ἀρχει συνείδηση, γιὰ νὰ τῷ ἐνεργᾷ. Θὰ φανεῖ ὅτι τὸ ζήτημα δὲν εἶναι νὰ χαραχθεῖ μιὰ μεγάλη διαχωριστικὴ γραμμὴ μεταξὺ παρελθόντος καὶ μέλλοντος, ἀλλὰ νὰ ἐκπληρωθοῦν οἱ σκέψεις τοῦ παρελθόντος. Θὰ φανεῖ, τέλος, ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα δὲν ἀρχίζει μιὰ νέα ἐργασία, ἀλλ' ἀποπερατώνει τὴν παλιὰ της ἐργασία συνειδητά.²⁰

Ἡ ἀνθρωπότητα εἶχε πάντα ἓνα ὄνειρο: Αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς ἐκάστοτε συνθῆκες παραγωγῆς, μόνο ἀπὸ γενικὲς ἀρχὲς διαχρονικοῦ χαρακτήρα.

Μποροῦμε νὰ ποῦμε λοιπὸν ὅτι ὁ τρόπος παραγωγῆς χαράσσει τὰ ὅρια ὅπου θὰ κινηθοῦν οἱ μορφές συνείδησης κάθε ἐποχῆς. Τὸ κοινοβούλιο δὲν ἐμφανίζεται ὅταν ἡ οἰκονομία εἶναι τὸ κυνήγι κι ἡ συλλογὴ καρπῶν, ἡ πίστη στὴν ἀνάπτυξη δὲν ὑπάρχει πρὶν ἐμφανισθεῖ ὁ κεφαλαιοκρατικὸς τρόπος παραγωγῆς, κ.ο.κ. Καὶ νὰ προσθέσουμε μάλιστα ὅτι ὑπάρχει ἓνας τόπος πὸν παραμένει πάντοτε ἐντὸς τῶν ὁρίων αὐτῶν, ἄρα ὅτι τὰ πλαίσια αὐτὰ ἔχουν μιὰ τοῦλάχιστον σταθερὴ ἐπικάλυψη, ἓναν πυρήνα κοινὸν σὲ κάθε ἀνθρώπινη κοινωνία.

Υλισμὸς καὶ ἰδεαλισμὸς

Ἀξίζει νὰ κάμουμε μιὰ παρέκβαση γιὰ τὴν ἀντίθεση ὑλισμοῦ / «ἰδεαλισμοῦ». – Πῶς στεγάζεται μιὰ ποικιλία φιλοσοφιῶν σὲ *μία* περίοδο ὅπου δεσπόζει μόνον ἓνας τρόπος παραγωγῆς; Αὐτὸ τὸ ζήτημα εἶναι εἰδικὴ περίπτωση τῆς πρώτης ἐνστασης πὸν ἔχουμε ἀναφέρει ἐνάντια στὴν θέση περὶ βάσεως κι ἐποικοδομήματος. Ὁ μαρξισμὸς ἔλυνε τὸ πρόβλημα μιλώντας γιὰ «πάλη τῶν τάξεων στὴν θεωρία». Εἶχε ἓνα πάτημα. Τὸ 1845, στὴν *Ἀγία οἰκογένεια*, ὁ Ἔνγκελς κι ὁ Μάρξ διαβάζουν τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ὡς *ἀντίθεση ὑλισμοῦ καὶ ἰδεαλισμοῦ*. Κατὰ τὸ ἐν λόγω σχῆμα ἐτοῦτες οἱ φιλοσοφίες συνυπάρχουν ὡς ἡ ἀντιπρόσωπος τῆς προόδου καὶ αὐτὴ τῆς ἀντίδρασης ἀντίστοιχα. Ὁ ἰδεαλισμὸς ἐρμηνεύεται ὡς *πνευματοκρατία*: πρότυπο τοῦ ὑλισμοῦ εἶναι ὁ γαλλικὸς τοῦ 17 αἰῶνα μαζί μὲ τοὺς ἐμπειριστὲς ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐμπνέεται, κυρίως τὸν Λόκ-ἐχθρὸς βέβαια πρὸ παντὸς ὁ Ἔγκελς, πὸν λογίζεται ὡς φιλοσοφικὴ ἀναδιατύπωση τῆς χριστιανικῆς θεολογίας.²¹

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου, οἱ συγγραφεῖς, περιχαρακώνοντας τὴν θέση τους, τὸν *ἀνθρωπισμὸ*, θεωροῦν τὸν ἐγγελισμὸ πνευματοκρατία καὶ ἐξηγοῦν ὅτι ἀπορρίπτουν τὸν νεοεγγελιανὸ Μπροῦνο Μπάουερ ἐπειδὴ ἡ θεωρία του παραμένει μιὰ ἐπανάληψη τοῦ ἐγγελισμοῦ:

Ὁ *πραγματικὸς ἀνθρωπισμὸς* δὲν ἔχει στὴν Γερμανία ἄλλο χειρότερο ἐχθρὸ ἀπὸ τὴν *πνευματοκρατία* (*Spiritualismus*) ἢ τὴν *θεωρητικὴ ἰδεοκρατία* (*spekulativen Idealismus*), πὸν ἀντικαθιστᾷ τὸν *ἐνεργὸν πραγματικὸ ἀτομικὸ ἀνθρώπο* μὲ τὴν «*αὐτοσυνείδησία*» ἢ τὸ «*πνεῦμα*», καὶ διδάσκει, ὅπως ὁ Εὐαγγελιστής, *τὸ πνεῦμά ἐστι τὸ ζῶσοιοῦν, ἡ σὰρξ οὐκ ὠφελεῖ οὐδὲν* [*Κατὰ Ἰωάννην*, ζ', 63]. Ἐννοεῖται πῶς αὐτὸ τὸ χωρὶς σάρκα πνεῦμα ἔχει πνεῦμα μόνο στὴν φαντασία του. Ἐκεῖνο πὸν ἀντιπαλεύουμε στὴν *κατὰ Μπάουερ* κριτικὴ εἶναι ἀκριβῶς ἡ [ἐγγελιανὴ] *θεωρία* (*Spekulation*) ἀναπαραγόμενὴ ἐν εἶδει *καρικατούρας*. Θεωροῦμε αὐτὴ τὴν κριτικὴ ὡς τὴν πιὸ ὀλοκληρωμένη ἔκφραση τῆς *χριστιανο-γερμανικῆς* ἀρχῆς, πὸν προβαίνει στὴν ἔσχατη ἀπόπειρά της [νὰ ἐπικρατήσῃ], μὲ τὸ νὰ μεταμορφώνει τὴν ἴδια «*τὴν Κριτικὴ*» σὲ ὑπερβατικὴ δύναμη (*transzendente Macht*).²²

Ὅμως αὐτὴ ἡ λύση – ἡ ἐξήγηση τῆς συγχρονικῆς φιλοσοφικῆς ποικιλίας βάσει τῆς μίας ἀντίθεσης ὑλισμοῦ / ἰδεαλισμοῦ – περιέχει ἄπειρες δυσκολίες, ὅπως γνωρίζει ὁ κάθε μελετητὴς τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας καὶ προκύπτει ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτη *θέση* στὸν *Φόνερμαπαχ* («Τὸ κύριο ἐλάττωμα κάθε ὡς τώρα ὑλισμοῦ...»).

Ἐπιπλέον, ὅπως ἔχει δεῖξει ὁ Γεράσιμος Βῶκος, οἱ Μάρξ καὶ Ἔνγκελς δανείζονται τὴν διπολικὴ αὐτὴ ἔποψη τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν Βικτώρ Κουζέν (V. Cousin, 1792-1867), ἓναν ἐκλεκτικιστὴ πνευματοκράτη γάλλο φιλόσοφο, τοῦ ὁποίου ἀπλῶς ἀντιστρέφουν τὰ πρόσημα, θεωρώντας καλὸ ὅ,τι αὐτὸς ἀπορρίπτει ὡς κακὸ κι ἀντιστρόφως.²³ Αὐτὸ βέβαια δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ δόμηση αὐτὴ τῆς ἱστορίας τῆς

φιλοσοφίας συνιστᾷ πολεμικὸ μᾶλλον παρά ὀργανικὸ στοιχεῖο τῆς μαρξικῆς θεωρίας. Σὲ κάθε περίπτωση, δὲν λύνει τὸ πρόβλημα ποῦ θέτει μιὰ ὑπὸ στενὴ ἔννοια ἔρμηνεία τῆς μαρξικῆς θέσης ὅτι ἡ ἰδεολογία ἀπηχεῖ τὴν οἰκονομία. Οἱ «ὕλιστές» Δημόκριτος, Ἐπίκουρος καὶ Λουκρήτιος δὲν ὑπῆρξαν πιὸ «προοδευτικοί», ἂν ἡ λέξη ἔχει νόημα ἐδῶ, ἀπὸ τὸν Ἀναξαγόρα ἢ τὸν Ἀριστοτέλη, ποῦ ἔλεγαν ὅτι ὁ νοῦς ἄρχει στὸν κόσμο, ὁ ἀπολυταρχικὸς Χόμπς ἦταν δηλωμένος ὕλιστῆς ἐνῶ ὁ φιλελεύθερος Λόκ δὲν ἦταν κι ὁ δημοκράτης Σπινόζα ἦταν μᾶλλον πανθειστῆς παρά ὕλιστῆς, κατὰ τὴν ρητὴ του διδασκαλία. Οἱ Γάλλοι ὕλιστές τοῦ 17^{οῦ} αἰῶνα ἦσαν φίλοι τῆς προόδου, ἂν δοῦμε ὅμως τὸ φιλοσοφικὸ πιστεύω τῶν μετέπειτα πολιτικῶν παρατάξεων, οἱ μὲν Ἰακωβίνοι, οἱ ἀριστεροὶ τῆς Ἐπανάστασης, πίστευαν στὸ «ὑψιστὸ ὄν», ποῦ ἐπέβαλαν ὡς ἐπίσημη θρησκεία, ἐνῶ ἄθεοι ἦσαν οἱ Γιρονδῖνοι, οἱ δεξιοὶ ἀντίπαλοί τους... Ἐν ὀλίγοις, ἡ ἀντιπαράθεση ὕλισμοῦ καὶ ἰδεαλισμοῦ ἀφορᾷ κυρίως τὴν συγκυρία τοῦ 18^{οῦ} αἰῶνα.

Ἡ ἔρμηνεία τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὸν Ἑνγκελς, στὸ ἔργο του τοῦ 1886 *Ὁ Λουδοβίκος Φόουερμπαχ καὶ τὸ τέλος τῆς κλασικῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας*. Ὁ Ἑνγκελς ὁδηγήθηκε ἀπὸ αὐτὴ τὴν προοπτικὴ νὰ ἐφαρμόσει τὴν διαλεκτικὴ μέθοδο, ποῦ ὁ ἴδιος κι ὁ Μάρξ δανείζονται ἀπὸ τὸν Ἑγέλο, στὴν φύση, μὲ ἀμφίβολα ἀποτελέσματα, κατὰ τὴν ὀρθὴ ἐπιφύλαξη τοῦ Λούκατς.²⁴ Ἐδῶ τὸ ἀντιδεοκρατικὸ μένος τὸν ὁδηγεῖ στὸ νὰ πεῖ ὅτι οἱ «νόμοι τῆς διαλεκτικῆς» εἶναι νόμοι τῆς φύσης καὶ τῆς κοινωνίας οἱ ὁποῖοι παραποιοῦνται ὅταν ὁ Ἑγέλος τοὺς θεωρεῖ νοητικὲς διεργασίες, γιατί «ἡ διαλεκτικὴ σκέψη εἶναι μόνον ἀντανάκλαση τῆς κίνησης ἐν μέσῳ ἀντιθέτων».²⁵

Ἐνα ἱστορικὸ πρότυπο ἐπιστήμης

Τὸ 1859, ὁ Μάρξ, ἀνασκοπώντας τὴν νοητικὴ του πορεία καὶ ἀναφερόμενος στὴν *Γερμανικὴ ἰδεολογία*, ποῦ ὁ ἴδιος καὶ ὁ Ἑνγκελς παράτησαν τὸ χειρόγραφό της στὴν «τρωκτικὴ κριτικὴ τῶν ποντικῶν»²⁶ –θὰ δημοσιευθεῖ μόνο τὸ 1932–, δίνει τὴν κλασικὴ διατύπωση τῆς θέσης του περὶ βάσεως καὶ ἐποικοδομήματος.

Ἡ ἔρευνά μου κατέληξε στὸ πόρισμα, ὅτι οἱ νομικὲς συνάψεις καὶ οἱ πολιτικὲς μορφὲς δὲν μποροῦν νὰ συλληθοῦν ἐννοιολογικὰ οὔτε ἀφ' ἑαυτῆς οὔτε βάσει τῆς λεγόμενης καθολικῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ, ὅσο μᾶλλον ριζώνουν στὶς ὑλικὲς βιοτικὲς συνάψεις, τίς ὁποῖες ὁ Ἑγέλος, ἀκολουθώντας τὸ προηγούμενο τῶν Ἀγγλῶν καὶ Γάλλων τοῦ 17^{οῦ} αἰῶνα, συνοψίζει ὑπὸ τὴν ἐπωνυμία «κοινωνία πολιτῶν», ἐνῶ ἡ ἀνατομία τῆς κοινωνίας πολιτῶν πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ στὴν πολιτικὴ οἰκονομία. [...] Τὸ γενικὸ ἀποτέλεσμα [ἀπὸ τὴν διερεύνηση τῆς τελευταίας] ποῦ μοῦ προέκυψε [...] μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ συντόμως ὡς ἐξῆς: Στὴν κοινωνικὴ παραγωγή τῆς ζωῆς τους, οἱ ἄνθρωποι ἐντάσσονται σὲ συνάψεις προσδιορισμένες, ἀναγκαῖες, ἀνεξάρτητες τῆς βούλησής τους, παραγωγικὲς συνάψεις, ποῦ ἀντιστοιχοῦν σὲ μιὰ προσδιορισμένη βαθμίδα ἀνάπτυξης τῶν ὑλικῶν παραγωγικῶν τους δυνάμεων. Τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν παραγωγικῶν συναφειῶν συνιστᾷ τὴν οἰκονομικὴ δομὴ τῆς κοινωνίας, τὴν πραγματικὴ βάση (Basis) πάνω στὴν ὁποία ὑψώνεται ἓνα νομικὸ καὶ πολιτικὸ ἐποικοδόμημα (Überbau) καὶ στὴν ὁποία ἀντιστοιχοῦν προσδιορισμένες κοινωνικὲς μορφὲς συνείδησης.²⁷

Ἐδῶ βλέπουμε πῶς ἡ θέση περὶ βάσεως καὶ ἐποικοδομήματος ἀποκτᾷ τὴν πλήρη τῆς μορφῆς, καθὼς καὶ τὴν συγκεκριμένη ἐπωνυμία της. Σὲ κάθε βαθμίδα ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἀντιστοιχοῦν παραγωγικὲς συνάψεις ποῦ ἐπιβάλλονται στὰ ἄτομα ὡς οἰονομικὲς φυσικὲς, εἶναι ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῆς κοινωνίας, αὐτὴ εἶναι ἡ βάση ὅπου πατᾷ ἡ πολιτεία ὡς ἐποικοδόμημα καὶ στὴν ὁποία ἀντιστοιχοῦν οἱ μορφὲς

συνείδησης που ανέφερε σχετικά ή *Γερμανική ιδεολογία*. Βλέπουμε πώς ή ανάδειξη των υλικών όρων ύπαρξης της κοινωνίας έναντι των άλλων στο έργο αυτό στηριζόταν στην προγενέστερη θέση του Μάρξ, που μελετήσαμε προηγουμένως, ότι ή κοινωνία πολιτών είναι ή ουσία και τὸ κράτος τὸ φαινόμενο. Πρωτεῖο τῆς οικονομίας εἶχαμε ἤδη τότε, ἀπλῶς τώρα θὰ λέγαμε ὅτι γενικεύεται και ἰδρύει μιὰν ἀντίληψη περὶ τῆς ἱστορίας ὡς διαδοχῆς τῶν τρόπων παραγωγῆς.

Ἡ κίβδηλη συνείδηση, ἡ «κυρίαρχη ιδεολογία» ὡς οἱ δοξασίες που ἀνήκουν στὴν «κυρίαρχη τάξη» («οἱ σκέψεις τῆς κυρίαρχης τάξης εἶναι σὲ κάθε ἐποχὴ οἱ κυρίαρχες σκέψεις») ²⁸ και τὴν συμφέρουν καθ' ὅσον διαιωνίζουν τὴν κοινωνία ὅπου κυριαρχεῖ μὲ τὸ νὰ κρύβουν τὴν ἀδικία τῆς, ἐξηγεῖται προφανῶς ἀπὸ τὸν *συνδυασμὸ τῆς γενικῆς θέσης, ὅτι ἡ ζωὴ καθορίζει τὴν συνείδηση, μὲ τὴν εἰδικὴ ὅτι ἡ οἰκονομία εἶναι ἡ οὐσία τῆς πολιτικῆς*. Ἡ ζωὴ καθορίζει τὴν συνείδηση, ἀλλὰ ἡ ζωὴ εἶναι ἡ ἱεράρχηση τοῦ ζωτικῆς ὡς ἀνώτερου τοῦ ἠθικοῦ («Πρῶτα ἔρχεται τὸ φαῖ, ὕστερα ἡ ἠθικὴ», λέει ὁ – μαρξιστῆς– Μπρέχτ στὴν *Ἔπερα τῆς πεντάρας*), ἄρα τοῦ κοινωνικοῦ και μάλιστα τοῦ οικονομικοῦ στοιχείου ὡς ἀνώτερου τοῦ πολιτικοῦ.

Τὸ φαινομενικὰ παράδοξο εἶναι ὅτι ἡ ἱεράρχηση αὐτὴ εἶναι ἔτσι πλασμένη, ὥστε λειτουργεῖ καλὰ μόνον ἂν δὲν εἶναι συνειδητὴ, μόνον ἂν δεχόμεστε τὸ *ἀντίστροφο*, ὅτι ἡ ἠθικὴ ὑπερβαίνει τὴν ζωὴ. Αὐτὸ εἶναι ἓνα τυπικὸ θέμα τῶν ἰδεαλιστῶν, μὲ τὴν φιλοσοφικὴ ἀλλὰ και τὴν μὴ φιλοσοφικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου, δηλαδὴ ὅσων *θεωροῦν τὸν ἥρωισμό κανόνα* και ἐξετάζουν τὸ ἄτομο κάμνοντας ἀφαίρεση ἀπ' τὴν κοινωνία (ὅλοι ὅσοι νομίζουν ὅτι οἱ κλέφτες κλέβουν ἐπειδὴ ἔχουν ἐγκληματικὴ προσωπικότητα κι οἱ πόρνες ἐκπορνεύονται ἀπὸ βίτσιο). Αὐτὴ τὴν ἀντιστροφή ὑπηρετεῖ ἡ φιλοσοφία, που ὡς πρὸς τοῦτο σχετικοποιεῖται, γιατί ἀνήκει στοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους τὰ ἄτομα νοοῦν τὴν ὑπαρξὴ τους μὴ ἐπιστημονικὰ, *πλασματικά*, ὅπως μὲ τὴν θεολογία.

Στὸν βαθμὸ που μποροῦν νὰ ἐντοπισθοῦν συγκεκριμένοι μηχανισμοὶ ἀπόκρυψης τῆς πραγματικότητας που χαρακτηρίζουν κοινωνία και ἄτομα, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι *ὑπάρχει, παρ' ὅλ' αὐτά, ἱστορία τῆς κίβδηλης συνείδησης ὡς κίβδηλης*, τῆς κοινωνικὰ παραγόμενης ψευδαίσθησης, χωρὶς τοῦτο ν' ἀνατρέπει τὸ σχῆμα τῆς βάσης και τοῦ ἐποικοδομήματος. Αὐτὸ ὑποστήριζαν ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς κοινωνιολογίας τῆς γνώσης ὁ οὐγγρογερμανὸς μαρξιστῆς Κὰρλ Μάννχάιμ (K. Mannheim, 1893-1947), ²⁹ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ψυχοπαθολογίας ὁ οὐγγρος μαρξιστῆς Γιόζεφ Γκάμπελ (J. Gabel, 1912-2004), ³⁰ διευρύνοντας τὴν γενικὴ μαρξικὴ θέση περὶ βάσεως και ἐποικοδομήματος.

Αὐτὴ ἡ κοινωνικὰ ἀναγκαία ψευδαίσθηση εἶναι συνυφασμένη μὲ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας. Κατὰ τὴν *Γερμανικὴ ιδεολογία*, ὅσο ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας εἶναι μεταξὺ ἄντρα και γυναίκας ἡ παραμένει ἄμεσα συνδεδεμένος μὲ φυσικὲς διαφορές, ἡ ἰδεοκρατικὴ ψευδαίσθηση δὲν ὑπάρχει. *Ὅταν χωρίζεται ἡ ὑλικὴ ἀπὸ τὴν νοητικὴ ἐργασία, τότε γεννιέται ἡ αἴσθηση ὅτι ἡ σκέψη εἶναι ἀυτόνομη, ἐνῶ δὲν εἶναι*.

Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας γίνεται ἐνεργῶς διαίρεση μόνον ἀφ' ἧς στιγμῆς εἰσάγεται μιὰ διαίρεση ὑλικῆς και νοητικῆς ἐργασίας. Ἀπὸ τούτη τὴν στιγμὴ και πέρα ἡ συνείδηση *μπορεῖ* πραγματικὰ νὰ φαντάζεται ὅτι ἡ ἴδια εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ συνείδηση τῆς ὑφιστάμενης *πράξεως*, ὅτι πραγματικὰ παρασταίνει κάτι χωρὶς νὰ παρασταίνει κάτι πραγματικὸ – ἀπὸ τούτη τὴν στιγμὴ και πέρα ἡ συνείδηση εἶναι σὲ θέση νὰ χειραφετηθεῖ ἀπὸ τὸν κόσμον και νὰ μεταβεῖ στὴν διαμόρφωση «καθαρῆς» θεωρίας, θεολογίας, φιλοσοφίας, ἠθικῆς κ.λπ. Ἀλλ' ἀκόμη κι ὅταν αὐτὴ ἡ θεωρία, θεολογία, φιλοσοφία, ἠθικὴ ἀντιφάσκει πρὸς τὶς ὑφιστάμενες συνάψεις, αὐτὸ μπορεῖ νὰ συμβεῖ μόνον ἐπειδὴ ἀντιφάσκουν πιά οἱ ὑφιστάμενες κοινωνικὲς συνάψεις (Verhältnisse) μὲ τὴν ὑφιστάμενη παραγωγικὴ δύναμη. ³¹

Ἐδῶ ἡ «παραγωγικὴ δύναμη» δηλώνει τὸν «ὀρισμένο τρόπο παραγωγῆς» που

πάντα συναρτᾶται με̄ ἕναν ὀρισμένο τύπο «κοινωνικῆς συνάφειας (Verhältnis)», ἤτοι ἕναν «ὀρισμένο τρόπο σύμπραξης (Zusammenwirken)», ὁ ὁποῖος συνδυάζεται με̄ τὸν τρόπο παραγωγῆς διότι «εἶναι κι αὐτὸς μιὰ “παραγωγικὴ δύναμη”». ³² Ἔτσι οἱ παραγωγικὲς σχέσεις καὶ οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις εἶναι δύο εἰδῶν παραγωγικὲς δυνάμεις. Αὐτὸ τὸ σημείο θὰ μᾶς ἀπασχολήσει παρακάτω. Πρῶτα ὅμως πρέπει νὰ προσπαθήσουμε νὰ κατανοήσουμε ποιὸ πρότυπο ἐπιστήμης ἐμφανίζεται ἐδῶ, ὅταν ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης θεωρεῖται προῖον τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, δηλαδὴ ἐνὸς συγκεκριμένου τρόπου παραγωγῆς.

Ἡ ἰδεολογία εἶναι πάντα ἰδεαλιστικὴ με̄ τὴν ἔννοια ὅτι θεωρεῖ τὴν σκέψη ἐλεύθερη ἀπὸ τὶς συνθήκες ἄσκησης τῆς. Ἀντίστοιχα, ἡ κριτικὴ τῆς ἰδεολογίας θὰ διατηρήσει πάντα στὸν Μάρξ τὰ βασικὰ γνωρίσματα τῆς νεανικῆς του κριτικῆς τῆς ἰδεοκρατίας: Θᾶναι πάντα μιὰ κριτικὴ τῆς ὑπερβατικότητας ὡς κάτι ἐξ ὀρισμοῦ πλασματικῶ. Αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς δὲν ὑπάρχει ἐλευθερία τῆς σκέψης. Πολλὲς παρανοήσεις τῆς σκέψης τοῦ Μάρξ προέρχονται ἀπὸ ἕνα θετικιστικὸ αὐτονόητο, τὸ ὁποῖο γίνεται δεκτὸ με̄ μὴ κριτικὸ τρόπο. Ἡ αὐτονομία τῆς σκέψης εἶναι μὲν πλασματικὴ στὸν βαθμὸ πὸ εἶναι προῖον ὀρισμένων κοινωνικῶν συνθηκῶν. Αὐτὸ σημαίνει ὅμως μόνον ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐξ ὀρισμοῦ ἢ ἐξ ὑπαρχῆς, δὲν ἀπαγορεύει κάποιες κοινωνικὲς συνθήκες νὰ μποροῦν ν’ ἀποδεσμεύουν τὴν σκέψη ὡς καὶ ἀπὸ τὴν ἐξάρτησή της ἀπὸ κοινωνικὲς συνθήκες.

Οἱ ἱερεῖς τῆς Αἰγύπτου ἔκαμαν γεωμετρία με̄ πλήρη ἐλευθερία πνεύματος ἐν ὅσῳ ἐκμεταλλεῦονταν τοὺς ἀγρότες, γι’ αὐτὸ τὸ ἔργο τους παραμένει ἔγκυρο ὑπὸ ὅλες τὶς δυνατὲς κοινωνικὲς συνθήκες. Ἡ αὐτονομία τῆς σκέψης συνάμα εἶναι πραγματικὴ, οἱ συνθήκες ἀπελευθερώνουν ἐνίοτε τὴν σκέψη, στὸ μέτρο, προφανῶς, πὸ τὶς συμφέρει αὐτὲς τὶς ἴδιες. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι αὐτὴ ἡ ὄψη τοῦ ζητήματος ὑπονοεῖται, ἀλλὰ χωρὶς αὐτὴν τὸ ἐπιχείρημα θὰ ἦταν λειψό. Ὅσο κι ἂν ἔχει οἰκονομικὰ κίνητρα –αὔξησης τῆς παραγωγικότητας– ἢ ἐπιστημονικὴ πρόοδος δὲν παύει νᾶναι πρόοδος, κερδισμένη γνώση. Συνεπῶς εἰδικὰ ἡ αὐτονομία τῆς κριτικῆς ἐκείνης σκέψης πὸ ἔχει ἐπίγνωση τοῦ ὅτι ὑπάγεται στὶς συνθήκες ὑλικῆς αὐτοσυντήρησης τῆς κοινωνίας δὲν θὰ εἶναι πλασματικὴ, μιᾶς καὶ αὐτὴ θὰ ξέρει, σὺν τοῖς ἄλλοις, ὅτι ἡ ἐλευθερία τῆς εἶναι προῖον τῶν συνθηκῶν καὶ ὄχι ἀπὸ καταβολῆς· θὰ ξέρει ὅτι ὁ ἰδεαλισμὸς, πὸ ἰσχυρίζεται τὸ ἀντίθετο, ψεύδεται.

Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ γνώση μπορεῖ νὰ ὀνομασθεῖ ἐπιστημονικὴ με̄ τὴν ἔννοια ὅτι ἔχει ἐπίγνωση τῆς ἱστορικῆς τῆς περατότητας. Ξέρει ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀνέκαθεν, καὶ μάλιστα ὅτι ἔχει ἡμερομηνία λήξεως, ὅτι δὲν θὰ ἰσχύει ὑπὸ τὸ συγκεκριμένο νοητικὸ πλαίσιο γιὰ πάντα, ὅσο κι ἂν ὀρισμένες ἐπιμέρους γνώσεις τῆς δὲν θὰ πάψουν ποτὲ νὰ ἰσχύουν. Αὐτὴ ὅμως εἶναι μιὰ ἔννοια ἐπιστήμης πὸ ἔχει ὡς πρότυπο τὴν ἱστορία, ὄχι τὴν θεωρητικὴ φυσικὴ, ὅπως τὸ θετικιστικὸ πρόταγμα πὸ κυριαρχεῖ συγχρόνως, τὸ β’ ἡμισυ τοῦ 19 αἰῶνα –ἄσχετα ἂν ὁ Μάρξ ἐπικαλεῖται ἐνίοτε αὐτὸ τὸ πρότυπο, γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴν ἐπιστημονικότητα τοῦ ἐγχειρήματός του, ἢ ἴσως γιὰ τὸ ὑποκύπτει ἐπιφανειακὰ στὴν σαγήνη τοῦ περιρρέοντος θετικισμοῦ.

Μποροῦμε νὰ πῶμε ὅτι αὐτὴ ἡ ἔννοια ἐπιστήμης ἔχει ἕνα φιλοσοφικὸ ὑπόβαθρο, τὸ ὁποῖο ἀναφέραμε ὡς λανθάνουσα προϋπόθεση τοῦ μαρξικοῦ σχήματος τῆς βάσης καὶ τοῦ ἐποικοδομήματος. Αὐτὸ συνίσταται, πιστεύω, στὴν θέση πὼς ὅ,τι ὑπάρχει ὑπὸ ὄρους μπορεῖ καὶ νὰ χειραφετηθεῖ ἀπὸ τοὺς ὄρους ὑπαρχῆς του αὐτοῦ, ἄρα, ἐφ’ ὅσον ὑπάρχει ὑπὸ ὄρους, νὰ χειραφετηθεῖ ἀπὸ τοὺς ὄρους ὑπαρχῆς του χάρις στοὺς ὄρους ὑπαρχῆς του, ὅπως ἕνα παιδὶ θὰ γίνεῖ ἀνεξάρτητο ἀπὸ τοὺς γονεῖς του χάρις σὲ αὐτοὺς τοὺς ἴδιους (μιλάω γιὰ καλοὺς γονεῖς, ὄχι γιὰ ὅσους χρησιμοποιοῦν τὴν ἐξουσία τους ἔτσι ὥστε νὰ τὴν ἐδραιώσουν γιὰ πάντα).

Τὸ φιλοσοφικὸ αὐτὸ ὑπόβαθρο περιέχει λοιπὸν τὴν ἔννοια τῆς ἀρνήσεως ἑαυτοῦ ἢ

αυτοαναίρεσης. Αυτήν προϋποθέτει ἄλλωστε κάθε ιστορική σκέψη. Χαρακτηριστικό γνώρισμα τῶν ιστορικῶν μορφωμάτων εἶναι ὅτι ὑπάρχουν καὶ ἀφοῦ ἐξαφανισθοῦν οἱ ὄροι γέννησής τους, ὅπως ἡ ἰσχὺς μιᾶς γνώσης ἐπιζεῖ μετὰ τὴν λήξη τῶν συνθηκῶν ποὺ ἐπέτρεψαν τὴν ἀνακάλυψή της (ἡ γεωμετρία ἰσχύει ἐνῶ οἱ ἱερεῖς τῆς Αἰγύπτου χάθηκαν). Οἱ ὄροι ἐνὸς ιστορικοῦ φαινομένου *αὐτοαναίροῦνται* λοιπὸν ὡς *αἰτίες* του, λένε ὅτι δὲν εἶναι αἰτίες ἀλλὰ μόνον ὄροι. Ὅμως αὐτὴ ἡ ἔννοια τῆς ἄρνησης ἑαυτοῦ ἢ τῆς αυτοαναίρεσης ἔχει ἀναπτυχθεῖ ἀπὸ τὴν διαλεκτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἑγελου, ποὺ θεωρεῖται ἡ κατ' ἐξοχὴν φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, προφανῶς ἐπειδὴ διαθέτει αὐτὸ τὸ νοητικὸ ἐργαλεῖο. Ἔτσι θὰ ποῦμε ὅτι, ἂν εἶναι ἐπιστημονικὴ ἡ σκέψη τοῦ Μάρξ, εἶναι τέτοια μὲ βάση ἓνα κριτήριον ἐπιστημονικότητας, τὸ ὁποῖο εἶναι ἐγελιανό. Αὐτὴ ἡ ἄποψη εἶναι κοντὰ σὲ αὐτὴν τοῦ γερμανοῦ μαρξιστῆ Κάρλ Κόρς (K. Korsch, 1886-1961) στὸ *Μαρξισμὸς καὶ φιλοσοφία* τοῦ 1923.³³ Διαφωνεῖ μὲ τὴν διαδεδομένη ἄποψη ὅτι ἡ θέση τοῦ Μάρξ περὶ βάσεως καὶ ἐποικοδομήματος εἶναι «ἐμπειρικὴ, σχεδὸν ἀντιφιλοσοφικὴ», κι ὅτι «ὁ Μάρξ ἔπαψε ν'ἄναι ἐγελιανὸς ἀκριβῶς στὴν σκέψη περὶ ἱστορίας», μὲ τὰ λόγια τοῦ γερμανοῦ μαρξιστῆ Χέλμουτ Φλάισερ.³⁴

Ἄν γίνεαι ἀποδεκτὴ αὐτὴ ἡ ἄποψη, ἡ θέση περὶ βάσεως καὶ ἐποικοδομήματος παύει νὰ διαβάζεται μὲ ὄρους αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος. Γιατὶ τότε ἡ βάση, ὡς ὄρος ἱκανὸς νὰ αυτοαναίρεται, ἀφήνει βαθμοὺς ἐλευθερίας στὸ ἐποικοδόμημα, μάλιστα μπορεῖ κάποτε νὰ τὸ ἀφήσει ἐλεύθερο ἀπλῶς, ἴσως θὰ ἀποδεσμεύσει τὴν πολιτικὴ ἀπὸ τὴν οἰκονομία. Ἡ σκέψη τοῦ Μάρξ κατατείνει στὸ νὰ ὑποδείξει ὑπὸ ποίους ὄρους μπορεῖ ἡ κοινωνία, στὴν ὁποία ὡς τώρα κυριαρχεῖ ἡ ἐργασία, νὰ μᾶς ἐλευθερώσει ὡς κι ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐργασία. Ἑρμηνεῖς τοῦ Μάρξ ποὺ παρουσιάζουν τὴν σκέψη του ὡς μιὰ ἀνθρωπολογία τοῦ homo faber ποὺ ὀρίζει τὸν ἄνθρωπο ὡς ἓνα ὄν ποὺ πραγματώνεται μὲσφ τῆς ἐργασίας (ὅπως αὐτὴ τοῦ γερμανοῦ ψυχολόγου Ἐριχ Φρόμμ· E. Fromm, 1900-1980)³⁵ ἔχουν ἄδικο, ὄχι ἐπειδὴ ἔχει ἄλλον ὀρισμὸ τοῦ ἀνθρώπου, ἀπλῶς ἐπειδὴ τοῦ ζητοῦν ἓναν ὀρισμὸ, μιὰ θεωρία περὶ γνωρισμάτων τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Γιὰ τὸν Μάρξ, χαρακτηριστικὸ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ *ἱστορικότητα*, ὅτι ἡ ἐκάστοτε οὐσία του, ὡς καὶ ἡ ἐργασία, εἶναι ἱστορικὴ, δηλαδὴ μπορεῖ ν' αυτοαναίρεθεῖ. Στὴν *Κριτικὴ τοῦ προγράμματος τῆς Γκότας* θεωρεῖ σκοπὸ μιᾶς χειραφετητικῆς ἀνατροπῆς τὴν *ἄρση τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας*, ἰδίως τοῦ χωρισμοῦ ὕλικῆς καὶ νοητικῆς ἐργασίας.³⁶ Αὐτὸ σημαίνει τάχα ὅτι θὰ πάψει τότε νὰ ὑπάρχει ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης, ἐκείνη ἡ ψευδαίσθηση ποὺ στηριζόταν στὸν ἐν λόγῳ χωρισμὸ; Ὁχι, σημαίνει ὅτι τότε *μόνο* θὰ ὑπάρξει *στ' ἀλήθεια* ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης, ἐνῶ τὴν ἴδια ὥρα θὰ διαλύεται ἡ μέχρι τότε ψευδαίσθηση ὅτι τούτῃ ἡ ἐλευθερία *ὑπῆρχε ἤδη πρὶν*. Ὅπως ἀκριβῶς θὰ ἰσχύουν τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα, ἐνῶ θὰ ἐξανεμίζεται ἡ ψευδαίσθηση ὅτι ἰσχυαν καὶ πρὶν.

Διότι ἂν ἡ κοινωνία χειραφετεῖ τὴν ἐν γένει γνώση ἀπὸ τὴν κοινωνία, χειραφετεῖ καὶ τὴν *περὶ κοινωνίας* γνώση. Τὸ ἐποικοδόμημα θὰ πρέπει νὰ μὴν περιέχει μόνον ἰδεολογία ἀλλὰ καὶ ἐπιστήμη, καὶ σχετικὰ ὄχι μόνον μὲ ἄλλα ἀντικείμενα, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἴδια τὴν κοινωνία, π.χ. τὴν ἴδια τὴν μαρξικὴ ἐπιστήμη τῆς κοινωνίας (ἂν ὁ Μάρξ δὲν ἐπέτρεπε στὴν ἴδια τὴν θεωρία του νὰ ὑπάρξει, θὰ ἦταν δύσκολα τὰ πράγματα). Αὐτὸ μπορεῖ λογικὰ νὰ συμβεῖ μὲ *δύο* τρόπους. Ἐὰν ἡ κοινωνία δὲν περιέχει ζωτικὲς συγκρούσεις ἐνδιαφερόντων, ἡ ἔννοιά μας περὶ κοινωνίας δὲν προκαταλαμβάνεται ἐξ αἰτίας τους. Ὁ Μάρξ προβλέπει ὅτι θὰ συμβεῖ αὐτὸ ὅταν ἀρθοῦν οἱ κοινωνικὲς τάξεις κι ἐκλείψει, συνεπῶς, ἡ σύγκρουση ἐπιμέρους καὶ καθολικοῦ συμφέροντος. Τότε θὰ συμπέσουν τὰ ἀτομικὰ ἐνδιαφέροντα μὲ τὰ πανανθρώπινα, ὁπότε ἡ κοινωνία θὰ γίνεαι διάφανη εἰς ἑαυτήν. Ὅσο δὲν ἰσχύει αὐτό, ὅμως, ὑπάρχει μόνον ἓνας τρόπος, γιὰ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ ὑπαρξὴ τῆς ἐπιστήμης μέσα στὴν σφαῖρα τῆς ἰδεολογίας: Ἡ αὐτονόμηση ἀπὸ τὶς ἰδέες τῆς τάδε κοινωνίας εἶναι τεκμήριον τοῦ ὅτι νέες δυνάμεις ἀναδύονται

μέσα της. Τότε, δηλαδή όσο δεν έχουμε ακόμη καταργήσει τις κοινωνικές τάξεις, ή αποδέσμευση της θεωρίας από το πλαίσιο στο οποίο προκύπτει δεν σημαίνει ότι είναι αυτόνομη αυτή καθ' αυτήν, αλλά ότι έχει άλλο πλαίσιο, ότι μέσα στο ισχύον πλαίσιο έχει εμφανισθεί ένα άλλο, ανταγωνιστικό. Όπως έλεγε στο παραπάνω παράθεμά μας. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι το νέο πλαίσιο είναι αντικειμενικό. Το στοίχημα –θα έλεγα– του μαρξικού έγχειρήματος είναι ότι το ίδιο εκφράζει ένα *ανταγωνιστικό* πρὸς το ισχύον πλαίσιο, πού είναι *συνάμα* εκείνο μὲς ἀπ' το οποίο, όταν επικρατήσει, *ή κοινωνία θα γίνει διάφανη στὸν ἑαυτό της*. Κάθε πλαίσιο εκφράζει τὰ συμφέροντα τῆς ομάδας πού κυριαρχεῖ στὴν ἀντίστοιχη οικονομική βάση, ἄρα τὸ στοίχημα σημαίνει ὅτι ὁ εκφραστής ἐνὸς πλαισίου πού θὰ ἀντιστοιχεῖ στὴν κυριαρχία μιᾶς κοινωνικῆς ομάδας, ἢ ὁποία ἰσοδυναμεῖ μὲ κατάργηση τῆς κυριαρχίας κάθε κοινωνικῆς ομάδας, τοῦ προλεταριάτου, θὰ καθιστᾷ τὴν κοινωνία *διάφανη στὸν ἑαυτό της* –ὅτι ἡ γνώση τῆς κοινωνίας ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τοῦ προλεταριάτου εἶναι ἀντικειμενική. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ συγγενεῖ με τὴν ἄποψη πού ἔχει ὁ Λούκατς στὸ *Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση*, τὸ 1923, ὁ ὁποῖος δὲν ἀντιμετωπίζει ὅμως βέβαια αὐτὸ τὸ στοίχημα.³⁷

Ἡ σύγκρουση μιᾶς θεωρίας πρὸς τὴν κοινωνία στὴν ὁποία ἀνήκει εἶναι λοιπὸν σύγκρουση μεταξὺ δύο πλαισίων. Αὐτὴ τελεῖται μεταξὺ παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ παραγωγικῶν σχέσεων ἢ συναφειῶν, λέει ὁ Μάρξ («ἀκόμη κι ὅταν αὐτὴ ἡ θεωρία, θεολογία, φιλοσοφία, ἠθικὴ ἀντιφάσκει πρὸς τὶς ὑφιστάμενες συνάφειες, αὐτὸ μπορεῖ νὰ συμβεῖ μόνον ἐπειδὴ ἀντιφάσκουν πιά οἱ ὑφιστάμενες κοινωνικὲς συνάφειες μὲ τὴν ὑφιστάμενη παραγωγικὴ δύναμη»). Οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις ἔχουν μιὰ δυναμικὴ μετάβαση σὲ ἄλλο πλαίσιο, καὶ ὠθοῦν σὲ ἀνατροπὴ τῶν παραγωγικῶν συναφειῶν, δηλαδή τῆς κοινωνίας πού ζεῖ με τὸ ισχύον πλαίσιο. Ἄς προσπαθήσουμε νὰ δοῦμε πῶς προκύπτει ἐδῶ ἡ συγκεκριμένη διάζευξη.

Παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ παραγωγικὲς σχέσεις

Όταν ὁ Μάρξ θὰ συνοψίσει, τὸ 1859, τὰ πορίσματα τῆς νοητικῆς του πορείας, καὶ θὰ μιλήσει γιὰ βάση καὶ ἐποικοδόμημα, εἶδαμε ὅτι θὰ ἐρμηνεύσει τὴν *οἰκονομικὴ βάση* ὡς *παραγωγικὲς δυνάμεις* καὶ τὸ *ἐποικοδόμημα* ὡς *παραγωγικὲς σχέσεις* ἢ –ὅπως τὶς ἀποδώσαμε– *συνάφειες*. Οἱ ὅροι δὲν εἶναι τυχαῖοι, ἐκφράζουν τὶς δύο συνιστώσες τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, τὴν *σχέση πρὸς τὴν φύση καὶ πρὸς τὸν συνάνθρωπο*, μόνον πού τὶς ἐκφράζουν ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς παραγωγῆς ἀγαθῶν. Αὐτὸ ἔχει δυὸ λογιῶν συνέπειες.

Μᾶς δίνει, ἀφ' ἐνός, τὴν αἴσθηση, ὅτι βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ ἐπιστημονικὴ, αὐστηρὴ ἀναδιατύπωση ἀσαφῶν φιλοσοφικῶν διχοτομιῶν. Ἀπὸ τὴν συγκεκριμένη πλευρὰ μποροῦμε νὰ προβοῦμε σὲ μιὰ *παρουσίαση τοῦ μαρξικοῦ ἔργου ὡς ἐπιστήμης*. Ὑπάρχει μιὰ ἐκδοχὴ αὐτῆς τῆς ἀνάγνωσης, πού ἐκκινεῖ ἀπὸ τὸν ὄψιμο Ἐνγκελς καὶ κορυφώνεται στὸν σοβιετικὸ μαρξισμό, ὅπου ὁ μαρξισμὸς εἶναι μιὰ κοσμοθεωρία πού προβλέπει τὸ μέλλον, μὲ δύο σκέλη, τὸν *ἱστορικὸ ὕλισμό*, μὲ θέμα τὴν κοινωνία, καὶ τὸν *διαλεκτικὸ ὕλισμό*, μὲ θέμα τὴν φύση. Ὑπάρχει καὶ μιὰ πιὸ ἐκλεπτυσμένη ἐκδοχὴ τῆς ἐπιστημονικῆς ἀνάγνωσης, πού ἐκπορεύεται ἀπὸ τὸν Ἀλτουσσέρ, μὲ ἐκπροσώπους στὸν χῶρο τῶν ἀντισοβιετικῶν μαρξιστῶν.³⁸ ἐδῶ ὁ μαρξισμὸς εἶναι μιὰ ἐπιστημονικὴ θεωρία στὸ μέτρο ἴσα ἴσα πού δὲν συγκροτεῖ κοσμοθεωρία.

Ἀφ' ἑτέρου, αὐτὸ τὸ πρωτεῖο τῆς παραγωγῆς ἐνέχει τὸν κίνδυνο νὰ ὑπερτιμηθεῖ ἡ τεχνικὴ πρόοδος. Ἄς δοῦμε μὲ βάση ποῖο σκεπτικὸ.

Ἀπὸ συστηματικὴ ἄποψη, ὁ Μάρξ μᾶς λέει ὅτι «ἡ παραγωγή τῆς ζωῆς», δηλαδή οἱ *παραγωγικὲς δυνάμεις* «τόσο τῆς οἰκείας ζωῆς, στὴν ἐργασία, ὅσο καὶ τῆς ξένης, στὴν

τεκνοποιία» (πρόκειται για τὰ δύο χαρακτηριστικά τῆς ζωῆς, τὴν αὐτοσυντήρηση καὶ τὴν ἀναπαραγωγή) διαιρεῖται σὲ «φυσικὴ καὶ κοινωνικὴ συνάφεια», ἐννοώντας ὡς «κοινωνικὴ» τὴν «σύμπραξη πολλῶν ἀτόμων, ὅποιες κι ἂν εἶναι οἱ συνθήκες, ὁ τρόπος κι ὁ σκοπὸς τῆς σύμπραξής τους».³⁹ Αὐτὲς οἱ δύο σχέσεις, ἀνθρώπου-φύσεως κι ἀνθρώπου-ἀνθρώπου, εἶναι ποὺ ἔρχονται σὲ σύγκρουση μεταξύ τους. Βέβαια, δὲν συγκρούονται ὡς ἐργασία καὶ ἀναπαραγωγή ἐν γένει (κάθε κοινωνία ἐργάζεται καὶ συνουσιάζεται παράλληλα χωρὶς πρόβλημα) ἀλλὰ ὑπὸ τὴν εἰδικὰ ἀνθρώπινη μορφή τους, ὡς *παραγωγικὲς δυνάμεις* καὶ *παραγωγικὲς σχέσεις*, ὅπου ἡ *σχέση* ἀποδίδει τὸ *Verhältnis*, ποὺ δὲν δηλώνει μόνο σχέσεις μεταξύ ὄρων, ἀλλὰ τὴν ἀναφορὰ ἢ συμπεριφορὰ τῶν ὄρων πρὸς τὴν συνθήκη ἢ τὸ πεδίο ἀναφορᾶς τους. Ἐν συνόλῳ ἔχουμε λοιπὸν, ὅπως παρατηρήσαμε, *δύο παραγωγικὲς δυνάμεις*, τὴν «παραγωγικὴ δύναμη» ὑπὸ στενὴ ἔννοια, τὴν ἐργασιακὴ σχέση ἀνθρώπου καὶ φύσης, ἀλλὰ καὶ τὴν κοινωνικὴ σύμπραξη, τὴν «παραγωγικὴ σχέση» ἢ «συνάφεια», τὴν κοινωνικὴ σχέση ἀνθρώπου πρὸς ἄνθρωπο. Ἡ θέση ὅτι ἡ κοινωνία ἀλλάζει ὅταν συγκρούονται οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ οἱ παραγωγικὲς σχέσεις σημαίνει, μποροῦμε νὰ ποῦμε: Ὅταν συγκρούονται τὰ δύο εἶδη παραγωγικῶν δυνάμεων, ἓνα ποὺ ἐδράζεται στὴν σχέση ἀνθρώπου-φύσεως καὶ ἓνα ποὺ ἀφορᾷ τὴν σχέση ἀνθρώπου πρὸς ἄνθρωπο.

Ἄν δὲν συγκρούονταν, τότε, ὅπως εἶπαμε παραπάνω, καὶ ἂν βέβαια ἰσχύει ἡ θέση περὶ βάσης καὶ ἐποικοδομήματος, θᾶταν ἀδύνατο νὰ ὑπάρχει κριτικὴ σκέψη. Ὑπάρχει κριτικὴ σκέψη, σκέψη ποὺ δὲν εἶναι μόνο ἔκφραση κοινωνικῆς θέσης ἢ κατάστασης, ἐπειδὴ *ἡ κοινωνία διαφωνεῖ μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ της*, ὅποτε ἡ κριτικὴ σκέψη *εἶναι* συγχρόνως ἔκφραση μιᾶς κοινωνικῆς θέσης ἢ κατάστασης. Ἡ ἀπλούστερη θεωρητικὰ διαφωνία τέτοιου τύπου θ' ἀφορᾷ φυσικὰ τὶς πλευρὲς τῆς ποὺ διακρίνει ἡ θεωρία: τὴν σχέση τῆς μὲ τὴν φύση καὶ τὴν σχέση τῆς μὲ τὸν ἑαυτὸ της, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὴν αὐτοσυντήρηση (σχέση ἐμβίου-φύσης ἢ ὀργανισμοῦ-ἀνόργανης φύσης του, κατὰ τὴν ἐγγελιανὴ ὀρολογία τοῦ Μάρξ) καὶ τὴν ἀναπαραγωγή (σχέση ἐμβίου-ἐμβίου), τὰ δύο εἶδη παραγωγικῶν δυνάμεων, τὶς παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ τὶς παραγωγικὲς σχέσεις.

Ὁ Μάρξ φαίνεται νὰ θεωρεῖ ὅτι ἡ σχέση ἀνθρώπου-φύσης *ἐπικαθορίζει* τὴν σχέση ἀνθρώπου πρὸς ἄνθρωπο, στὸ μέτρο ποῦ, ὅπως μόλις εἶδαμε, ὀνομάζει καὶ τὶς δύο μὲ τὸ ὄνομα τῆς πρώτης: *παραγωγικὲς δυνάμεις*. Ὑπὸ στενὴ ἔννοια, παραγωγικὴ δύναμη εἶναι ὁ ἀντίθετος ὄρος ἀπὸ τὴν παραγωγικὴ συνάφεια· ὑπὸ εὐρεία ἔννοια, ὡστόσο, περιλαμβάνει καὶ τὴν στενὴ ἔννοια καὶ τὸν ἀντίθετο ὄρο, τὴν παραγωγικὴ συνάφεια ἢ σχέση. Αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπλῶς θέμα ὀρολογίας. Αὐτὸς ὁ ἐπικαθορισμὸς ἐπιβεβαιώνεται γενικότερα. Ὁ Μάρξ διαβάσει τὴν ἱστορία βάσει τῆς ἱστορίας τῶν τεχνικῶν, κυρίως ἔξαρτᾷ τὴν βελτίωση τῶν σχέσεων μεταξύ ἀνθρώπων ἀπὸ τὴν τεχνικὴ πρόοδο.

Αὐτὴ ἡ θετικιστικὴ χροιά τοῦ ἔργου του ἔρχεται κοντὰ στὴν μελλοντικὴ θέση τῆς Ἄρεντ, ποὺ θὰ ἀνέμενε τὴν ἀνακούφιση τῶν φτωχῶν μόνον ἀπὸ τὴν τεχνικὴ πρόοδο. Ἔχει ἐνδιαφέρον νὰ συγκρίνουμε τοὺς δύο στοχαστὲς, μιᾶς καὶ ἡ Ἄρεντ δὲν εἶναι διόλου μαρξίστρια. Ἡ Ἄρεντ ἔκρινε ὅτι καμμία οἰκονομικὴ διεκδίκηση δὲν πρέπει νὰ εἰσδύει ἐντὸς τῆς πολιτικῆς, γιατί παρατηροῦσε ὅτι κρατικὴ τρομοκρατία ἐνεφανίσθη σὲ Ἐπαναστάσεις μὲ οἰκονομικὲς διεκδικήσεις, ἀντίθετα μὲ τὴν ἀμερικανικὴ, ὅπου δὲν ὑπῆρξε τέτοιο θέμα λόγῳ διαθέσιμης γῆς.⁴⁰ Ὁ Μάρξ, ὅμως, ὁ στρατευμένος ὑπὲρ τῶν οἰκονομικῶν ἀδικημένων στοχαστῆς, εἶναι ξένος σ' ἓνα τέτοιο σκεπτικὸ. Δὲν ἔχει λοιπὸν κάποιον τέτοιο λόγο νὰ ὑποστηρίξει μιὰ ἀνάλογη θέση. Ἐν τούτοις, τὸ κάμνει, καὶ μὲ ἐπιμονή. Π.χ., *χλευάζοντας* τοὺς φιλοσόφους:

Φυσικὰ δὲν θὰ μποῦμε στὸν κόπο νὰ διαφωτίσουμε τοὺς σοφοὺς φιλοσόφους μας γιὰ τὸ ὅτι [...] ἡ δουλειὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἀρθεῖ χωρὶς τὴν ἀτμομηχανὴ καὶ τὴν κλωστομηχανή, ἢ δουλοπαροικία χωρὶς βελτιωμένη γεωργία, ὅτι δὲν μπορεῖ γενικὰ νὰ ἐλευθερώσει κάποιος

τούς ανθρώπους όσο δεν είναι σε θέση να παρέχουν στον εαυτό τους ποτό και τροφή, στέγη και ένδυση σε άρκετη ποιότητα και ποσότητα.⁴¹

Αυτό το πρωτείο της τεχνικής επάρκειας σημαίνει όμως μάλλον ότι οι κυρίαρχοι δέχονται οι κυριαρχούμενοι να χειραφετηθούν, να μην είναι δούλοι ή δουλοπάροικοι πιά, μόνον όταν αυτό δεν πρόκειται να προκαλέσει πτώση του δικού τους βιοτικού επιπέδου! Αυτή η όψη της μαρξικής ιστοριογραφίας έχει δύο σημεία που αντιβαίνουν στο ίδιο το πνεύμα του μαρξισμού ως στάσεως, τὰ ὅποια καὶ θὰ δεχθοῦν τὰ πυρὰ μὴ δογματικῶν μαρξιστῶν.

Πρῶτον, ἐδῶ ἡ ἱστορία ἐξετάζεται ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῶν κυριάρχων, τῶν νικητῶν. Σὲ μιὰ τέτοια ἄποψη ἀσκεῖ κριτικὴ, ἐντὸς μαρξικῆς παράδοσης, τὸ σύντομο κείμενο τοῦ Μπένγιαμιν (Walter Benjamin, 1892-1940) *Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ἱστορίας (Über den Begriff der Geschichte)*, πὸ ἀνοίγει τὸν δρόμο γιὰ μιὰ γραμμένη ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῶν ἡττημένων ἱστορία, δικαιολογώντας τὴν ἐπανάσταση ὡς ἐκδίκηση γιὰ τοὺς ἀνὰ τὴν ἱστορία ταπεινωμένους, ὑποδουλωμένους, ἐγκαταλελειμένους, καταφρονημένους.⁴²

Δεύτερον, ἐδῶ ἡ τεχνικὴ πρόοδος φαίνεται νὰ ὑπερισχύει τῆς πάλης τῶν τάξεων ὅσον ἀφορᾷ τὴν κατεύθυνση πὸ θὰ πάρει ἡ ἱστορία. Ἡ πάλη τῶν τάξεων, ὅπως θὰ τὸ δοῦμε ἀναλυτικότερα, εἶναι μιὰ ἱστορικὰ καθοριστικὴ μορφή τῆς σχέσης ἄνθρωπος / ἄνθρωπος, καὶ κατὰ τοῦτο ἓνα οὐσιαστικότερο κομμάτι τῆς παραγωγικῆς συνάφειας. Παραγωγικὴ συνάφεια δὲν εἶναι μόνον τὸ νομικὸ πλαίσιο προστασίας τῆς ἰδιοκτησίας, ἀλλὰ τὸ σύνολο τῆς κοινωνικῆς συνάφειας. Ὁ Καστοριάδης ὑπῆρξε ὁ μαρξιστὴς φιλόσοφος πὸ ἄσκησε συστηματικὴ καὶ ρητὴ κριτικὴ στὸν Μάρξ γιὰ ὑπερτίμηση τῆς τεχνικῆς ἐναντι τοῦ ταξικοῦ ἀγώνα.⁴³

Μιὰ τέτοια τάση φανερώνεται κι ἄλλοῦ στὸ ἔργο τοῦ Μάρξ, ὅπως στὴν *Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας*, τοῦ 1847:

Ἀποκτώντας οἱ ἄνθρωποι νέες παραγωγικὲς δυνάμεις, ἀλλάζουν τὸν τρόπο παραγωγῆς τους, κι ἀλλάζοντας τὸν τρόπο παραγωγῆς, τὸν τρόπο βιοπορισμοῦ τους, ἀλλάζουν ὅλες τὶς κοινωνικὲς τους σχέσεις. Ὁ χειρόμυλος θὰ σᾶς δώσει τὴν κοινωνία μὲ τὸν φεουδάρχη, ὁ ἀτμόμυλος τὴν κοινωνία μὲ τὸν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη.⁴⁴

Καὶ στὸ *Μισθωτὴ ἔργασία καὶ κεφάλαιο*, τοῦ 1849:

Ἀνάλογα μὲ τὸν χαρακτήρα τῶν μέσων παραγωγῆς θὰ διαφέρουν φυσικὰ οἱ κοινωνικὲς συνάφεις ἐντὸς τῶν ὁποίων οἱ παραγωγοὶ ἔρχονται ὁ ἓνας ἀπέναντι στὸν ἄλλον, οἱ ὅροι ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἀνταλλάσσουν τὶς δραστηριότητές τους καὶ συμμετέχουν στὴν συνολικὴ πράξη παραγωγῆς. Μὲ τὴν ἐφεύρεση ἐνὸς νέου πολεμικοῦ ἐργαλείου, τοῦ πυροβόλου ὄπλου, ἄλλαξε κατ' ἀνάγκη ὅλη ἡ ἐσωτερικὴ ὀργάνωση τοῦ στρατεύματος, μεταβλήθηκαν οἱ συνάφεις στὶς ὁποῖες ἄτομα μποροῦν νὰ σχηματίσουν ἓναν στρατὸ καὶ νὰ ἐπιδράσουν ὡς στρατός, ἄλλαξε καὶ τὸ πῶς ἀναφέρονται διαφορετικοὶ στρατοὶ ὁ ἓνας στὸν ἄλλον. Οἱ κοινωνικὲς συνάφεις μέσα στὶς ὁποῖες παράγουν τὰ ἄτομα, οἱ κοινωνικὲς παραγωγικὲς συνάφεις ἀλλάζουν λοιπόν, μεταβάλλονται μὲ τὴν ἀλλαγὴ καὶ ἀνάπτυξη τῶν ὑλικῶν μέσων παραγωγῆς, τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων.

Ὅπου «οἱ παραγωγικὲς συνάφεις σχηματίζουν στὸ σύνολό τους ὅ,τι ὀνομάζει κανεῖς κοινωνικὲς συνάφεις, κοινωνία».⁴⁵ Ἄρα φαίνεται ὅλη ἡ κοινωνία ν' ἀκολουθεῖ τὴν ἀτμομηχανὴ –οὕτως εἶπεῖν– τῆς ἐξέλιξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, δηλαδὴ τῶν τεχνικῶν παραγωγῆς ἀγαθῶν.

Αὐτὸ τὸ πρωτείο τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἐναντι τῶν παραγωγικῶν σχέσεων μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι εἶναι στὸν Μάρξ μιὰ αἰσιόδοξη πίστη στὴν τεχνικὴ ὡς ἀφ' ἑαυτῆς χειραφετητικὴ. Ἡ ἐποχὴ τοῦ Μάρξ δὲν γνώρισε τὴν ἐφαρμογὴ τῆς τεχνικῆς

προόδου στην μαζική σφαγή αθώων ούτε την οικολογική άνατροπή του τεχνολογικού ονείρου σε εφιάλτη. Μετέχει δε της γενικής «ύλιστικής» τάσης του να «προσγειώσει» την ιστορία στους όρους ύλικής άναπαραγωγής της κοινωνίας, συνεπής έκφραση της οποίας είναι ή θέση του περι βάσεως και έποικοδομήματος αλλά κι ή έπιστημολογική γενική του θέση ότι οι πραγματικοί άνθρωποι είναι ή όρθή άφετηρία κάθε έμπειρικής έρευνας, περιλαμβανομένης της ιστορίας.⁴⁶

Η έννοια της ιδεολογίας

Όταν ο Μάρξ πρωτοδιατύπωσε, στην *Γερμανική ιδεολογία*, το έρμηνευτικό δίπολο της βάσης και του έποικοδομήματος, μιλούσε για την «ήθική, θρησκεία, μεταφυσική και υπόλοιπη ιδεολογία». Τί είναι αυτή ή έννοια της «ιδεολογίας», που ο Παναγιώτης Νουτσος έντοπίζει την γέννησή της στο έν λόγω έργο, ένω ο Άλτουσσέρ θεωρεί ότι έδω δέν έχει άκόμη άποκτήσει τον λειτουργικό της όρισμό;⁴⁷

Το 1845 ο Μάρξ έξεγείρεται ένάντια σε μιá συγκεκριμένη μορφή φιλοσοφίας, την κριτική φιλοσοφία των άριστεροεγελιανών. Αυτοί άσκούσαν κριτική στην θρησκεία, στην σχέση του κόσμου τούτου με τον ύπερβατικό κόσμο, τώρα πρέπει να άσκήσουμε κριτική και στην σχέση κοινωνίας και κράτους, έλεγε στην *Είσαγωγή* στην κριτική του Έγγελου, δυò χρόνια πριν. Ένα χρόνο πριν, στα *Χειρόγραφα*, έμβάθυνε σε τούτη την κριτική, χτίζοντας ένα έρμηνευτικό σχήμα για την κατανόηση του ανθρώπου στην βάση της έργασίας. Τώρα αυτό το έρμηνευτικό σχήμα στρέφεται ένάντια σε αυτό που άρχικώς υποτίθεται ότι άπλως συμπλήρωνε: ένάντια στην κριτική της θρησκείας. Όχι πώς ο Μάρξ άνατιμά την θρησκεία, άπλως άπορρίπτει αυτή την κριτική έφ' όσον ή ίδια θεωρεί ότι άποτελεί θεμέλιο της κριτικής. Μόνον όποιος πιστεύει στην άπόλυτη δύναμη των ιδεών νομίζει ότι ή κριτική στις ψευδαισθήσεις άρκει για να λυτρωθούμε άπο τις συνθήκες που τις γεννούν. Οί έπικριτές του Έγγελου που άνασκευάζουν μόνο την θρησκευτική ψευδαίσθηση, της ίδιας ψευδαίσθησης μετέχουν: Νομίζουν ότι οι ιδέες κινούν τον κόσμο.⁴⁸

Το έντυπωσιακό σε αυτή την κριτική είναι ότι ύπερβαίνει κατá πολυò τον στόχο της. Δέν τον ύπερβαίνει αίφνης για ν' άγκαλιάσει όλη την φιλοσοφία, και άς λείει κάτι τέτοιο ο Μάρξ. Έντυπωσιακό είναι ότι αυτή ή κριτική θίγει, πέραν των νεοεγελιανών, την στάση του Διαφωτισμού του ιη' αιώνα. Το «φώς» της γνώσης δέν σκορπίζει τα σκοτάδια της άγνοιας, όπως νόμιζαν οι διαφωτιστές. Σε αυτή την διαφωτιστική πλάνη μετέχει ο Έγγελος, άπλως άναδεικνύει την προϋπόθεση μιáς τέτοιας αίσιοδοξίας, την πίστη στην δύναμη των ιδεών, την ιδεοκρατική πίστη, της οποίας μετείχαν και οι περισσότεροι ύλιστές του αιώνα των Φώτων μαζί με τους υπόλοιπους. Ο Έγγελος είχε ήδη κάμει το πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση άπορρίπτοντας την διαδεδομένη τον ιη' αιώνα κι ως σήμερα άποψη ότι για τα κακά της θρησκείας ευθύνεται ο δόλος των ιερέων. Η θρησκεία είναι, έλεγε, ή γνήσια έκφραση των αντίλήψεων ένòς λαού. Όμως θεωρούσε συνάμα πλημμελή την θρησκευτική διατύπωση των αντίλήψεων αυτών, διότι δέν έκφράζεται με έννοιες, αλλά με *παραστάσεις*, εικόνες, παραποιώντας έτσι το περιεχόμενο των έννοιών, που άνήκει στον νοϋ μας, με το να τις έμφανίζει ως ύπερβατικές προς τον νοϋ, πράγμα πού, όπως ξέρουμε, είναι λάθος. Στο έρώτημα, όμως, πότε οι έννοιες αυτές μπορούν να έκφραστούν ως έννοιες και όχι πια ως οίονει ξένα όντα, άπαντούσε πάλι με ένα διαφωτιστικού τύπου έπιχείρημα. Πρέπει, έλεγε, να κάμουμε «ύπομونه», έως ότου οι έννοιες ύπερισχύσουν των παραστάσεων, έως ότου διαλυθεί ή ψευδαίσθηση της ύπερβατικότητας.

Ὁ Μάρξ λύνει αὐτὴ τὴν ἀπορία παράγοντας τὴν σχέση ἄλλη / ἐποικοδόμημα καὶ τὴν ἔννοια τῆς ἰδεολογίας, ποὺ εἶναι οἱ δύο ὄψεις τοῦ ἴδιου νομίσματος. Οἱ κοινωνικὰ ἰσχυρὲς ψευδαισθήσεις, ὅπως ἡ θρησκεία, παράγονται ἀναπόφευκτα ἀπὸ τὴν δομὴ τῶν ταξικῶν κοινωνιῶν, διότι ἡ διαίρεσή τους σὲ κοινωνικὲς τάξεις δὲν θὰ μπορούσε ν' ἀναπαράγεται χωρὶς νομιμοποιητικὸ λόγο, βασικὴ λειτουργία τοῦ ὁποῖου εἶναι νὰ προφυλάσσει ἀπὸ τὶς ὅποιες ἀμφισβητήσεις τὴν ἀντιβαίνουσα πρὸς τὴν ἀνθρώπινη ἐλευθερία δομὴ τῆς κοινωνίας, μὲ τὸ νὰ τὴν ἀποκρύπτει. Αὐτὸς δὲ ὁ νομιμοποιητικὸς λόγος ἀποκρύπτει βασικὰ ἓνα μόνο πράγμα: τὴν ἐξάρτηση τοῦ πνευματικοῦ σκέλους τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας ἀπὸ τὸ ἀξιακὰ ὑποδεέστερο σκέλος, τὴν σχέση ἀνθρώπου καὶ φύσης, τὴν παραγωγή ἀγαθῶν. Ἄρα ἡ ἰδεολογία, καὶ μαζί ὅλα ὅσα στὴν κοινωνία ἀνήκουν στὸν τομέα τῆς πολιτικῆς καὶ τοῦ ἐν γένει πολιτισμοῦ, ἀποκρύπτουν ὅτι ὅλα αὐτὰ εἶναι μόνο τὸ ἐποικοδόμημα, ποὺ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ βάση, δηλαδὴ ἐν τέλει ἀπὸ τοὺς ἀναγκαίους ὅρους κάθε πολιτισμοῦ: τροφή, ἔνδυση, κ.λπ.

Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, ἡ ἄρρητη κριτικὴ τοῦ Μπένγιαμιν κι ἡ ρητὴ τοῦ Καστοριάδη ἐν μέρει ἀδικοῦν τὸν Μάρξ. Τὸ πρωτεῖο τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἔχει ὡς πιθανὸ ἐπακόλουθο τὴν γραφὴ τῆς ἱστορίας ἀπὸ μέρους τῶν νικητῶν, τὴν ὑπερτίμηση τῆς κοινωνικῆς προόδου, καὶ τὴν ὑπερβολικὴ ἐμπιστοσύνη στὴν τεχνικὴ, τὴν ὑπερτίμηση τῆς τεχνικῆς προόδου, ἀλλὰ ἴσως αὐτὰ εἶναι ἀποτέλεσμα βιαστικῶν συνεπαγωγῶν, ἐπηρεασμένων ἀπὸ μιὰ ἀτμόσφαιρα ὅπου τὸ ἀνεπιφύλακτο ἐγκώμιο τῆς τεχνικῆς προόδου στοὺς δεκάδες τόμους τοῦ Βέρν σημειώνει τεράστια ἐπιτυχία. Διότι, ἀπὸ τὴν ἄλλη, φαίνεται πολὺ ἰσχυρὸ τὸ σκεπτικὸ ὅτι καθοριστικὴ εἶναι ἡ ὑλικὴ ἀναπαραγωγή τῆς κοινωνίας, ὅτι αὐτὴ χαράσσει μοιραῖα τὰ ὅρια ἐντὸς τῶν ὁποίων θὰ ἐγγραφοῦν τὰ ποικίλα πολιτισμικὰ μορφώματα ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὸν κάθε τρόπο παραγωγῆς, περιορίζοντας τὴν ποικιλία τους σὲ κάποιο κοινὸ πλαίσιο, χαρακτηριστικὸ τοῦ ἐν λόγω τρόπου παραγωγῆς.

Στὴν πραγματικότητα, ὄχι μόνο αὐτὸ δὲν εἶναι σκανδαλῶδες, ὅπως καταγγέλλουν ἕως σήμερα ὑποστηρικτὲς τῆς θρησκευτικῆς ἢ ἄλλης ὑπερβατικότητας, ἀλλ' ἀνήκει στοὺς κοινούς τόπους τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν ἔκτοτε, καὶ ἤδη στὰ αὐτονόητα τῶν ἄγγλων καὶ σκοτσέζων κλασικῶν τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας πρὶν τὸν Μάρξ. Αὐτὸ ποὺ προσθέτει ὁ Μάρξ, συνδυάζοντας αὐτὴ τὴν προϋπόθεση μὲ τὴν ἄρνηση τῆς θέσης περὶ «δόλου τῶν ἱερέων» ποὺ ὑπῆρχε ἤδη στὸν γερμανὸ ἰδεοκράτη φιλόσοφο Ἐγγελο, εἶναι ἡ ἰδέα του περὶ ἰδεολογίας.

1. Feuerbach, *Gegensatz von materialistischer und idealistischer Anschauung*, ὁ.π., σ. 39· *Die deutsche Ideologie*, MEW 3, 34.
2. MEGA I 3, 156.
3. *Gegensatz*, 43· MEW 3, 37.
4. MEW 23, 169.
5. MEGA I 3, 93, βλ. σ. 90, 91.
6. L. Althusser, *Pour Marx*, Maspero, Παρίσι 1965· *Γιὰ τὸν Μάρξ*, Γράμματα, Ἀθήνα 1978.
7. *Gegensatz*, 30· MEW 3, 28.
8. *Gegensatz*, 27· MEW 3, 43.
9. B. Bourgeois, *Philosophie et droits de l'homme*. De Kant à Marx, PUF, Παρίσι 1990· Μπ. Μπουρζουά, *Φιλοσοφία καὶ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου*. Ἀπὸ τὸν Κὰντ ἕως τὸν Μάρξ, Ἐστία, Ἀθήνα 2000, κεφ.

- Ε'.
10. *Gegensatz*, 24· MEW 3, 27.
11. *Manifest der kommunistischen Partei*, MEW 4, 480.
12. *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, MEW 13, 9.
13. Στ. Ράμφορς, *Μαρτυρία καὶ Γράμμα*. Ἀπόλογος στὸν Μάρξ καὶ λόγος γιὰ τὸν Καστοριάδη, Κέδρος, Ἀθήνα 1984, σ. 9 κ.έ.
14. MEGA I 5, 533.
15. A. Gramsci, *Introduzione allo studio della filosofia*, Einaudi, Τορίνο 1964, σ. 27.
16. A. Schaff, *Marxizm a jednostka ludzka*, 1965· Ἄ. Σάφ, *Ὁ μαρξισμὸς καὶ τὸ ἀνθρώπινο ἄτομο*, Ὀδυσσεύς, Ἀθήνα 1977 (A. Schaff, *Le marxisme et l'individu*.

- Contribution à la philosophie marxiste de l'homme, A. Colin, Παρίσι 1968, σ. 85).
17. *Gegensatz*, 23-24· *MEW* 3, 26-27.
 18. Fr. Engels, *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*, 1884· Φρ. Ένγκελς, *Η καταγωγή τής οικογένειας, τής άτομικης ιδιοκτησίας και τοῦ κράτους*, Θεμέλιο, Αθήνα 1966.
 19. C. Castoriadis, *L'institution imaginaire de la société*, Seuil, Παρίσι 1975· Κ. Καστοριάδης, *Η φαντασιακή θέσμιση τής κοινωνίας*, Ράππας, Αθήνα 1985.
 20. *MEW* 1, 346.
 21. *Die Heilige Familie*, *MEW* 2, 132-144, 148 κ.έ..
 22. *MEW* 2, 7.
 23. Γ. Βώκος, «Ο ὕλισμός ἐντὸς και ἐκτὸς τής Αγίας οἰκογένειας: Ὁ Μάρξ και ἡ ἱστορία τής φιλοσοφίας», εἰς *Μαρξισμός. Μία ἐπανεκτίμηση*, Ἐταιρεία Σπουδῶν, Αθήνα 1997, σ. 47-67.
 24. G. Lukács, *Prolegomena zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins*, ἐπ. F. Benseker, Luchterhand, Δαρμστάτη-Νόυβηντ 1984.
 25. *Dialektik der Natur*, συγγρ. 1873-86, *MEW* 20, 348, 481. Ἡ ἴδια προοπτική, ἰδιαίτερα ἀνηρή ἐπὶ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ (πρβλ. (B.A.Вазюлин, Логика историииВПРОСЫ ТЕОРИИ И МЕТОДОЛОГИИ, Μόσχα 1988· Β.Α. Βαζιούλιν, *Η λογική τής ἱστορίας*, Ἑλλ. Γράμματα, Αθήνα 2004), ἀναπτύσσεται ὡς πρὸς τὴν φιλοσοφία τής ἐπιστήμης ἀπὸ τὸν φυσικὸ και φιλόσοφο Εὐτύχη Μπιτσάκη (*Η φύση στὴν διαλεκτικὴ φιλοσοφία*, Σύγχρονη Ἐποχή, Αθήνα 1974).
 26. *MEW* 13, 10.
 27. *MEW* 13, 8.
 28. *Gegensatz*, 52· *MEW* 3, 46.
 29. K. Mannheim, *Ideologie und Utopie*, 1929· Κάρλ Μάννχαϊμ, *Ἰδεολογία και οὐτοπία*, Γνώση, Αθήνα 1997.
 30. Josef Gabel, *La fausse conscience*, Minuit, Παρίσι 1962· Γιόζεφ Γκάμπελ, *Η ψευδὴς συνείδηση*, Ἄκμων, Αθήνα 1977.
 31. *Gegensatz*, 34· *MEW* 3, 31-32.
 32. *Gegensatz*, 34· *MEW* 3, 30.
 33. K. Korsch, *Marxismus und Philosophie*, 1923, *Gesamtausgabe*, τ. 3, ἐπ. Μ. Buckmiller, Ἄμστερνταμ 1993· Κάρλ Κόρς, *Μαρξισμός και φιλοσοφία*, Ὑψίλον, Αθήνα 1981.
 34. H. Fleischer, *Marxismus und Geschichte*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1969· Χ. Φλάισερ, *Μαρξισμός και ἱστορία*, Ἀναγνωστίδης, Αθήνα χ.χ., σ. 28-29, 103.
 35. Erich Fromm, *Marx's Concept of Man*, Ungar, Νέα Ὑόρκη 1961· *Η εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου στὸν Μάρξ*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1975.
 36. *MEW* 19, 21.
 37. Lukács, *Geschichte und Klassenbewußtsein*, ὀ.π.
 38. Στὴν Ἑλλάδα ἐκπροσωπεῖται, μεταξύ ἄλλων, ἀπὸ τὸν φυσικὸ και φιλόσοφο Ἀριστείδη Μπαλτᾶ (*Γιὰ τὴν ἐπιστημολογία τοῦ Λουὶ Ἀλτουσσέρ*. Ἡ ἐπιστήμη τής ἱστορίας μᾶς ἐπιστήμης και ἡ φυσικὴ ὡς τρόπος παραγωγῆς, Νῆσος, Αθήνα 2002) και τὸν οικονομολόγο Γιάννη Μηλιό (*Τρόποι παραγωγῆς και μαρξιστικὴ ἀνάλυση*, Ἑλλ. Γράμματα, Αθήνα 1997).
 39. *Gegensatz* 31-32· *MEW* 3, 29-30.
 40. Arendt, *On Revolution*, ὀ.π.
 41. *Gegensatz*, 25.
 42. W. Benjamin, «Über den Begriff der Geschichte», εἰς W.B., *Gesammelte Schriften*, τ. I 2, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1974, σ. 693-704· «Γιὰ τὴν ἔννοια τής ἱστορίας», *Ὁ Πολίτης* 43, 1997, σ. 32-39.
 43. Castoriadis, *L'institution imaginaire*, ὀ.π.· Καστοριάδης, *Η φαντασιακὴ θέσμιση*, ὀ.π.
 44. *Misère de la philosophie*, Παρίσι 1896, σ. 151.
 45. *Lohnarbeit und Kapital*, *MEW* 6, 407-408.
 46. *Gegensatz*, 17· *MEW* 3, 20.
 47. Π. Νοῦτσος, *Κάρλ Μάρξ. Ὁ κριτικὸς τής ἰδεολογίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988, σ. 19. L. Althusser, *Positions*, 1976, Éditions Sociales, Παρίσι 1982, σ. 110 κ.έ· Λ: Ἀλτουσσέρ, *Θέσεις*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977, σ. 96 κ.έ.
 48. *Gegensatz* 17· *MEW* 3, 17.